

LINIA,C,50

1,1 Pierwsze to opowiadanie, bardziej teologiczne i abstrakcyjne, należy zestawić z drugim (Rdz 2,4-25), bardziej obrazowym i konkretnym. Ramy "tygodnia pracy", w jakie jest ono ujęte, mają za zadanie uzasadnić obowiązek uświęcenia szabat (por. Wj 20,8.11). W prostej szacie literackiej tego opisu otrzymujemy doniosłe pouczenie: odwieczny i niezależny od materii Bóg jest bezwzględnym początkiem całego stworzenia, które jako pochodzące od Stwórcy jest dobre, a człowiek - jedyny w świecie widzialnym - nosi na sobie podobieństwo do Boga. Por. J 1,1-3; Kol 1,15-17. Użyty tu czasownik "stworzył", oznaczający zawsze działanie Boga, ma zastosowanie również do dzieła odkupienia (por. Iz 43,1) i ostatecznej przemiany wszechświata (Iz 65,17; por. Ap 21,1). Słowo więc jakby trzy akty stworzenia: "na początku", w dziejach i u ich kresu

1,2 Możliwe tłum.: "tchnienie", "wiatr"

1,26n Ludzie są osobnym dziełem Boga-Stwórcy.

Trzykrotnie podkreślone podobieństwo do Boga polega na zdolności panowania nad ziemią. Pośrednio można wysnuć wniosek, że człowiek jest istotą nie tylko cielesną, lecz dzięki obdarzeniu rozumem i wolą - również duchową. Już najstarsi Ojcowie Kościoła odnosili to podobieństwo do faktu obdarzenia człowieka od początku stworzeniem nadprzyrodzonym - dziecięctwem Boga. "Obraz" więc się jako z stworzeniem (Rdz 9,4).

Por. 1 Kor 15,49

2,2 Dosłownie: przestał pracować. W myśli autora Bóg niejako swym przykładem uświęca siódmy dzień tygodnia, zresztą obchodzony jako święty, był może, już w czasach przedizraelskich. Zob. przypis do Rdz 1,1 oraz Wj 20,8.11. Oczywiście, o "zmoczeniu się" mowy tu być nie może.

2,4 W hebr. występuje tu JAHWE, imię własne Boga Izraela. Zob. Wj 3,14n

2,6 Tekst popr., hebr.: "Lecz «ręko wytryskało z ziemi (lub: chmura się wznosiła) i zraszało całą powierzchnię gleby".

2,7 Wprawdzie zwrot ten jest cisym odpowiednikiem "duszy" (por. Rdz 2,19; Rdz 7,22), w dalszym jednak ciągu opowiadania (Rdz 2,19n) zostanie wyraźnie zaznaczona różnica pomiędzy człowiekiem a zwierzętami.

2,8 Ta geograficzna nazwa raj odpowiada mezopotamskiej nazwie edinu; edin = równina, step.

2,9 Dwa drzewa rajske sŷ symbolami: "drzewo ŷycia" - symbolem pozaprzrodzonego daru nieŷmiertelnoŷci, jakim siŷ cieszyŷ czŷowiek przed upadkiem; "drzewo poznania dobra i zŷa" - symbolem osŷdzania tego, co jest moralnie dobre, a co zŷe - sŷowem, samowiedzy moralnej i samostanowienia. Niektŷrzy, podkreŷlajŷc zwiŷzek obu drzew z ŷyciem, widzŷ w drugim moŷliwoŷt przekazywania ŷycia doczesnego drogŷ wspŷŷycia obu pŷci

2,10 Z czterech rzek rajszych da siŷ ustaliŷ toŷsamoŷt dwŷch ostatnich - Tygrysu i Eufratu, co wskazywaŷoby na to, ŷe raj naleŷy umieŷciŷ w Mezopotamii. Byŷ moŷe, rzeki te stanowiŷ tylko symbol niezwykŷej urodzajnoŷci Edenu

2,17 Z tego nie wynika, jakoby owoce drzewa wiedzy byŷy trujŷce, lecz ŷe po przekroczeniu zakazu czŷowiek nie bŷdzie mŷgŷ nadal jeŷt owocŷw drzewa ŷycia - za niezachowanie tego nakazu utraci dar nieŷmiertelnoŷci

2,19 Inny moŷliwy przekŷad: "kaŷda istota ŷywa winna nosiŷ imiŷ nadane jej przez Adama"

2,20 Autor tu podkreŷliŷ, ŷe mŷczyzna nie znalazŷ wŷrŷd zwierŷt istoty rŷwnej sobie

2,21 Niewiasta zostaŷa wziŷta z "ŷebra" czy "boku" mŷczyzny, co znaczy, ŷe dzieli z nim jego naturŷ, jest jak on powoŷana do przyjaŷni z Bogiem. "ŷebro" i "ŷycie" u staroŷytnych Semitŷw byŷy pojŷciami bliskimi

2,23 Hebr. tekst ma grŷ sŷŷw: isz (= mŷŷ) i iszsa (= niewiasta), nie do oddania w dzisiejszym jŷzyku polskim. Por. vir - virago w Wlg, a u Wujka: "mŷŷ" - "mŷyna"

2,24 Wniosek ten stwierdza, ŷe zwiŷzek maŷŷeŷki w myŷli Boŷej jest monogamiczny, to jest jednego mŷczyzny z jednŷ kobietŷ

3,1 Wŷŷ-kusiciel jest wrogiem Boga, uosobieniem zŷa, jest teŷ istotŷ rozumnŷ, skoro umie mŷwiŷ. Pŷŷniejsze ksiŷgi Pisma ŷwiŷtego nazwŷ go szatanem, diabŷem, zŷym duchem. Por. Hi 1,6; Mdr 2,24; J 8,44; Ap 12,9; Ap 20,2. Jego pokusa obiecuje pierwszym rodzicom rŷwnoŷt z Bogiem przez uzurpowanie sobie samostanowienia o dobru i zŷu moralnym. Tymczasem rzeczywistym nastŷpstwem pierwszego upadku jest degradacja obrazowo opisana w Rdz 3,7.10.16-19

3,15 "Zmiaŷdŷy ... zmiaŷdŷysz" hebr. ma to samo ŷowo; Wlg zmienia drugie na "bŷdziesz czyhaŷ", co niektŷrzy przyjmujŷ, opierajŷc siŷ na podobnym ŷowie arabskim. W walce szatana z ludzkoŷciŷ

czeka go klóska: jaki potomek niewiasty zada mu cios decydujący o przegranej. W prorocztwie tym, zwanym Protoewangeliją, czyli niejako braskiem Dobrej Nowiny, mowa jest tylko o Mesjaszu i Jego Matce, z zupełnym pominięciem pierwszego mężczyzny. Urzeczywistnia się ono w Maryi, która nie znała męża (Łk 1,34). Wlg utwaliła to maryjne tłumaczenie wprowadzając zmianę rodzaju: ipsa conteret - "Ona zmiażdży"

3,17 Zakłócenie harmonii w świecie, wywołane grzechem człowieka, udzieliło całej naturze żywej i martwej.

3,19 Człowiek z natury był śmiertelny (Rdz 2,7).

Stał się śmiertelnym tylko dzięki umieszczeniu go w raju, gdzie rosło "drzewo życia".

3,20 W hebrajskim gra słów między imieniem Chawwa a chaj (= żyjący).

3,22 Gorzka ironia: ludzie chcieli dorównać Bogu, sięgając po samostanowienie o dobro i zło moralnym, a srodze się zawiedli.

3,24 Dwa symbole mezopotamskie oznaczają bezwzględnie niemożność powrotu o własnych siłach do stanu oznaczonego obrazem "raju".

4,1 Epizod o Kainie i Ablu, dotyczący prawdopodobnie w swym pierwotnym brzmieniu czasów dużo późniejszych (rozwinęta kultura, znaczna liczba ludzi), został tu umieszczony jako wymowne potwierdzenie skutków grzechu pierworodnego: oto szatan odnosi zwycięstwo nad Kainem. Abel, jako młodszy brat zabity zawiści przez starszego, jest typem Chrystusa. Por. Hbr 11,4; Hbr 12,24.

4,2 Hebr.: Hebel (Habel).

4,6n "Ponura - pogodna" stanowi odpowiedniki twarzy doś. "zapadłej" (wskutek gniewu) i "podniesionej" (na znak równowagi moralnej). Złe postępowanie powoduje pierwszy, dobre - drugi skutek.

4,8 Dod. wg LXX

4,15 Owo znamię było czymś, co chroniło Kaina - może cechy przynależności do szczepu, który stosuje prawo krwawej zemsty za zabicie swego członka.

4,17 Hebr.: Chanok

4,18 Hebr.: Lemek.

4,24 Wymowny dowód rosnącej dzikości moralnej potomków Kaina.

4,25 Hebr.: Szet.

4,26 LXX i Wlg: "On zaczął pierwszy wzywać imienia Pana". Zdanie różnie objaśniane. Sens

prawdopodobny: odtąd zaczął uroczycieć lub regularnie składać Bogu ofiary. Setyci tutaj dodatkowo rękami się od Kainitów.

5,1 Setyci - potomkowie trzeciego syna Adama i Ewy - Seta. Są to potomkowie wybrani przez Boga, bo Set zajęł miejsce Abela (por. Rdz 4,4.25).

5,24 W tych tajemniczych słowach stwierdza autor fakt wyłączenia człowieka o nadzwyczajnej doskonałości spod ogólnego prawa śmierci. Podobny przywilej w Piśmie św. ma tylko Elias. (Zob. 2 Krl 2,11n; Syr 44,16; Syr 49,14; Hbr 11,5; Jud 0,14n).

5,29 Hebr.: Noach

5,32 Hebr.: Szem.

6,2 Aluzja, oparta zapewne na prastarym podaniu, nawiązuje do ujemnego wpływu matki Sety z kobietami odrzuconej linii Kainitów. Inni w "synach Bożych" upatrują męczyzn w ogóle

6,3 Wraz z postępującym zepsuciem moralnym zmniejsza się witalność ludzi.

6,6 Na sposób ludzki uwypatniona służy kara.

6,11 Dosł.: "Ziemia popsuła się w oczach Boga".

6,16 Inni tłumaczy: "okno"

6,17 Fakt występujący jako katastrofa powszechna w tradycjach wielu ludów, nawet Ameryki i Australii, a więc datujący się sprzed epoki mezolitycznej. Powszechność opisaną w tekście biblijnym (por. nadto Syr 44,18; Hbr 11,7; 1 P 3,20; 2 P 2,5.9) należy rozumieć w sensie moralnym: zasięg potopu odpowiada zasięgowi zepsucia moralnego opisanego w Rdz rozdz. 6 [->Rdz 6,1]. Podobieństwo opowiadania biblijnego o potopie z opisem eposu babilońskiego o Gilgameszu tłumaczy się faktem monoteistycznego opracowania przez autora Rdz pradawnego podania. W typologii biblijnej potop to kara, której uchylił się człowiek moralnie zdrowy (Iz 24,1-18; Syr 44,17n). Pierwszym antytypem potopu jest sakrament chrztu (1 P 3,18-21; 2 P 2,5.9), ostatecznym zaś urzeczywistnieniem będzie Sąd Ostateczny (Mt 24,37-39; Mk 17,26-30; Hbr 11,7; 2 P 2,5.9).

6,20 Rozbieżność z Rdz 7,2n.8n pochodzi stąd, że obecny opis składa się z dwu równoległych, nie uzgodnionych z sobą opowiadań.

7,2 Por. Kpł 11,1-47. Klasyfikacja rytualna dużej części. Umieszczenie jej tu może wynikać z ofiar z ofiarą po ocaleniu (Rdz 8,20).

7,15 To znaczy żywe.

7,24 Rękawica w czasie trwania w porównaniu z

w. 17 pochodzi stąd, że w. 17 mówi o samym deszczu, a obecnie jest mowa o pokryciu ziemi wodami.

8,21 Aluzja do upadku pierwszych rodziców i jego następców: Bóg z nimi się liczy.

9,4 Pogląd rozpowszechniany w starożytności, oparty na spostrzeżeniu zależności między krwobiegami a życiem. Wnioski moralne por.

Wj 20,13; Kpł 1,5; Kpł 17,11; Dz 15,29.

9,5 Inni tłum.: "krew waszego życia" lub "krew kądziego z was".

9,6 Zob. Rdz 1,26n.

9,9 Pierwsze do przymierze, tak zwane noachickie dotyczy całej ludzkości, następne zaś, zawierane z Abrahamem (Rdz 17,1-21) i Mojżeszem (Wj 24,8), mają wąski zakres. Dopiero Nowe Przymierze w Krwi Chrystusowej (Łk 22,10; 1 Kor 11,25; Jr 31,31-33) będzie powszechne i wieczne. Znakiem owego pierwszego jest naturalne i trwałe przez wszystkich dostrzegalne zjawisko - tęcza.

9,25 Użycie imienia syna i całejgo potomstwa Chama wiąże się z przyszłym rozwiązaniem Kananejczyków (por. Rdz 13,13; Rdz 19,5-11).

10,1 Wykaz ludów ma rozpowszechnionym u Semitów formę rodowodu, którego nie trzeba brać dosłownie. Jest to raczej opis stosunków ludnościowych w pewnej epoce na Bliskim Wschodzie. Idea religijna jest ta: ludzkość poprzez Noego pochodzi od pierwszej pary, stworzonej przez Boga na Jego obraz. W tablicy ludów nazwy etniczne występują często jako imiona własne protoplastów.

10,7 Hebr.: Szeba.

10,9 Dosł.: "przed Panem".

10,10 Tzn. w Babilonie.

10,13 Hebrajska nazwa Egiptu.

10,25 Można aluzja do opowiadania Rdz 11,1-9.

Wiersze 26-29 niektórzy krytycy uważają za głos.

11,1 Folklorystyczne to opowiadanie ma wyjaśnić przyczynę różnorodności narodów i języków. Oto ludzkość po potopie oddala się coraz bardziej od Boga, dążąc do przekroczenia granic jej zakreślonych. Gigantyczna budowla jest ucieleśnieniem tych niezdrowych dążeń. (Archeologia dotąd odkryła w Mezopotamii wiele podobnych wież). Karą za rosnące pychy jest rosnące nieporozumienie między narodami. Uwzględniając całość Objawienia biblijnego mamy w tym opisie pierwszy człon typologicznego tryptyku; jego antytypem historycznym będzie jedno

przywrócenia narodom przez Chrystusa w Jego Kościele (symbolem jej jest dar języków w dniu Zesłania Ducha —więtego: Dz 2,5-12), trzecim zaś członek - antytypem eschatologicznym - jest jedyną odkupionej ludzkości ukazana w wizji

Ap 7,9

11,9 Etymologia ludowa: Babel - babal

(= pomieszanie)

11,10 Odtąd pisarza świętego interesuje tylko

przodkowie Abrahama

12,1 Abram - od Rdz 17,5 aż Abraham - jako

człowiek powołania jest wzorem wiary; od niej

zawisła cała jego przyszłość i dalszy rozwój planu

Bożego odkupienia (Hbr 11,8-19). Nowy Testament

ukazuje nam rozszerzenie pojęcia potomstwa Abrahama

na wszystkich wierzących (Rz 4,1-24;

Ga 3,7n.14.16.29)

12,2 Inni popr.: "to będzie bogostwo"

12,3 Inni tłum.: "bóg sobie bogostwo"

12,8 Możliwe przy składaniu ofiar

12,9 Opowiadanie to, podobnie jak Rdz 20,1-17 i

Rdz 26,1-11, ma ukazać szczególną opiekę Bożą

Opatrzności nad Abrahamem, jego roztropność oraz

niezwykłą pobożność Sary, potem Rebeki.

Odzwierciedla zarazem stan moralny bardzo różny od

naszego poczucia, ukształtowanego przez Ewangelię.

Zresztą Sara istotnie była siostrą przyrodnią

Abrahama (Rdz 11,27nn)

13,4 Zob. Rdz 12,8.

13,18 Zob. Rdz 14,13.

14,1 Hebr. pozostawia wątpliwość co do podmiotu

tego zdania.

14,18 Tajemniczy ten pogląski król Szalemu,

zapewne późniejszej Jerozolimy, jest typem

Chrystusa w mesjańskim Ps 110[109],4 i w

Hbr 7,1-21.

15,6 Dosł.: "sprawiedliwość". Na uznanie Boże

zasługą heroiczna wiara Abrahama w obietnicę, po

ludzku sędziąc, nieziszczalną. Por. Rz 4,3-24;

Ga 3,6n; oraz Jk 2,23, ujmujące sprawę z wielu

stron

15,17 Forma zawierania przymierza stosowana na

starożytnym Wschodzie: zawierający przechodzą

kolejno między stronami rozciętych zwierząt (por.

Jr 34,18)

16,2 Czyn zgodny z obowiązującym wówczas prawem

Hammurabiego. Por. Rdz 30,1-4.9

16,7 Dosł.: "wysłannik Pana", różny od innych

aniołów występujących w Piśmie św., jest

określeniem objawiającego się Boga. W tym urywku, jak i w wielu innych tekstach (np. Rdz 21,17; Rdz 22,11.15; Rdz 31,11-13; Rdz 48,15n; Wj 3,2-6) utożsamia się on z Bogiem. W innych zaś tekstach jest z pewnością stworzeniem (Rdz 24,7; Wj 33,2n; 2 Sm 24,16; 2 Krl 1,3.15; Dn 13,55.59). Dla wielu Ojców Kościoła Anioł Pański to objawiające się

Słowo Boże (Logos: J 1,1nn).

16,11 Hebr.: Izmael

16,12 Dzikim i osioł

16,14 W przybliżeniu: "iż, który mnie

widzi"

17,1 "Obrzezanie" - zabieg ten, praktykowany przez wiele ludów starożytności jako wstęp do życia w małżeństwie i w klanie, tylko u Izraelitów ma charakter religijny, jest cielesnym znakiem i trwałe pamiętkę przymierza przypieczętowanego własną krwią. Z nakazem tym wiąże się obietnica liczego potomstwa. Prorocy podkreślają obowiązki moralne płynące z tego znaku (Jr 4,4; Jr 9,24n).

Chrystus mu się podda jako Odkupiciel grzesznej ludzkości (Łk 2,21). Nowe Prawo zaś je zniesie (Rz 2,28n; 1 Kor 7,19; Ga 5,6; Ga 6,15; Flp 3,3; Kol 2,11nn; Kol 3,11). "Wszemogący" - przybliżony przekład starożytnego imienia Boga:

Szaddaj.

17,5 Imię u ludów starożytnych wyraża osobę, stąd zmiana imienia oznacza nadanie nowego posannictwa. Etymologia imienia tutaj jest popularna, jakby "ojciec męstwa"

17,15 Tj. "Księżniczka"

17,17 Wyras powzięcia. Por. Rdz 18,12;

Rdz 21,6.9 - aluzja do imienia Izaaka (hebr.

sachak - za mią się).

18,1 Urywek malowniczo, w rysach Ludzkich, uwydatniający zażyłość patriarchy Abrahama z Bogiem. Tajemniczy goście to Bóg i dwaj aniołowie (Rdz 19,1). Osnów całego opowiadania (do Rdz 19,29 włącznie) mógł być jakąś opowieść gminna mieszkańców okolic nad Morzem Martwym, odpowiednio dostosowana do postaci o Bogu jedynym i o patriarsze Abrahamie.

18,22 Tzn. towarzyszy Bogu aniołowie (por.

Rdz 19,1).

18,23 Znamienne dla Wschodu "targowanie się" ma

uwydatnić sędziwość nieuchronnej kary Bożej.

19,1 Jest to religijne wyumaczenie faktu

zagłady miast leżących w południowej części doliny

Jordanu, co nastąpiło wskutek wstrząsu

tektonicznego. Archeologia potwierdza fakt uprzedniego zamieszkania okolic Morza Martwego. Opis widzi w tej zagadzie karę Bożą za zepsucie obyczajów. Echo Sodomy i Gomory powtarza się w całym Piśmie św. (Pwt 29,22; Mdr 10,6; Iz 1,9; Iz 13,19; Jr 49,18; Jr 50,40; Am 4,11; Mt 10,15; Mt 11,23n; Mk 10,12; Mk 17,28; 2 P 2,6; Jud 0,7; Ap 11,8).

19,7 Surową ocenę tego zbroczenia zob. Kp 18,22; Kp 20,13; Rz 1,26n; 1 Kor 6,9; 1 Tm 1,10.

19,8 Propozycja Lota jest, oczywiście, niemoralna; odzwierciedla ona prymitywną moralność ówczesną, według której prawo gościnnieści wyżej ceniono niż cześć kobiety (por. Rdz 12,13).

19,22 Dopatrzone się związku ze słowem misear - "mao", "nic".

19,26 Typ ukaranego nieposuszeństwa (por. Mdr 10,7; Mk 17,32). Jednocześnie zapewne jest to ludowe wyjaśnienie znaczenia jakiegoś bloku solnego o ludzkich kształtach.

19,30 Stanowczy zakaz kazirodztwa (Kp 18,6-18; Pwt 27,20.23) oraz fakt gorszego wpływu Moabitów (Lb 25,1-3) pozwalają przypuszczać, że ten urywek stanowi oparte na podaniach ludowych pogardliwe "wyjaśnienie" pochodzenia dwóch ludów - Ammonitów i Moabitów, z którymi Izrael pozostawał w nieprzyjazni nakazanej Prawem (Pwt 23,4n) i w ciągłych walkach. Przybliżone etymologie popularne: Ben-Ammi = "syn mego krewnego", Moab = "pochodzący od ojca".

20,1-18 Dublet opisu Rdz 12,9-20 (zob.).
20,4 Inni tłum.: "nawet sprawiedliwego

poganina".

20,16 Dosł.: "zasłonę dla oczu". Tekst skażony.

21,6 Zob. przypis do Rdz 17,17.

21,17 Zob. Rdz 16,7.

21,31 Tj. "Studnia Przysięgi" (por. Rdz 26,33).

22,1-24 Głównym celem opisu jest podkreślenie heroicznej wiary Abrahama (por. Hbr 11,17-19), ubocznym - potwierdzenie zakazu składania ofiar z ludzi (Kp 18,21; Kp 20,2-5), gdy pierworodni podlegają wykupowi (Wj 13,13). Ojcowie Kościoła w Izaaku widzą typ młodego Chrystusa - jako Jednorodzonego, którego daje nam Ojciec.

22,2 2 Krn 3,1 nazwę tę określa greckim, na której stanowiącym źródłem. Za tym utożsamieniem podjęcie potem cała Tradycja.

22,11n Zob. Rdz 16,7.

22,14 Był może aluzja do greckiego przysięgi wiary.

(por. Rdz 22,2).

24,2 Znamienny dla tamtych czasów sposób skądania przysięgi. Abraham tu troszczy się o czystość rasy, a przez to i o czystość wiary, o wiarygodność przysiężnych pokoleń wobec obietnic

Bożych.

24,22 Dosł.: jednego beka - zob. Wj 38,26.

24,49 Dosł.: "w prawo lub w lewo".

24,63 Tłum. przybliżone

24,65 Szczegół znamienny dla wschodnich

zwyczajów.

25,18 Inni tłum.: "Osiedlił się naprzeciw wszystkim swoich braci" lub "czynił wypadki

przeciw swym współbraciom"

25,23 Wyrocznia ta uzasadnia stały antagonizm

między bratnimi narodami: Edomitami a Izraelem.

25,25 Aluzja tym razem nie do brzmienia imienia własnego, lecz do kraju Edom - admoni (=czerwony).

25,26 Etymologia popularna ʿczy imię Jaqob ze słowem aqeb = pięta.

25,30 Znaczenie gra słów: Edom - admoni (=czerwony)

26,3 Por. Rdz 22,16nn.

26,8 Inni: "arturycy" lub "piaszczycy".

Por. Rdz 12,9-20; Rdz 20,1-18.

26,10 Zasada odpowiedzialności zbiorowej

26,20 Tzn. Zwada

26,21 Tzn. Sprzeczkę

26,22 Tzn. Szerokość

26,33 Dosł.: "Siedem", aluzja do Rdz 21,28-30

27,1-45 Ocena moralna samego czynu jest dość jednoznaczna: podstęp. Okoliczności zmniejszające winę Rebeki i Jakuba to fakty podane wyżej: Rdz 25,23-29-34. Jakub zapłacił za swoje podstępne długi latami trudów i tułaczki. Sam zaś fakt podstępu posłużył tajemniczo planom Boga, wolnego w wyborze do Łaski (por. Ml 1,2n; Rz 9,10-16).

Ojcowie Kościoła widzieli tu zarysowane misterium odkupienia - zadośćuczynienie zastąpienie Chrystusa za grzeszników

27,36 Por. Rdz 25,26.29-34. Etymologia popularna imienia Jakub mogła mieć wpływ na powstanie tego opowiadania

27,40 Por. 2 Krl 8,20-22

28,13 Inni tłum.: "obok niego"

28,18 U mieszkańców Kanaanu doznawały czci tak zwane betyle (bet-el = siedziba bóstwa). Jakub z użyciem przez siebie kamienia uczynił rodzaj

betylu

28,19 Tzn. Dom Boży

29,1 Tzn. do Mezopotamii.

29,4 Dos[^]: "do nich".

29,6 Hebr. Rachel (= owieczka).

29,14 Tzn. bliskim krewnym

29,17 Inni t[^]um.: "czu[^]e"

29,27 Uroczysto[~]ci weselne trwa^y tydzie^ã (por. Sdz 14,10).

29,31-30,24 Ca^y opis kolejnych narodzin i nadawania imion patriarchom ma cechy ulubionego u Semit^{ów} rodzaju literackiego - "wyja[~]niania" pochodzenia imion. Etymologia przy tym stosowana jest ludowa, oparta cz^osto na dalekim podobie^ãstwie d[«]wi©k^{ów} hebrajskich: Ruben (Re'uben) - "wejrza[^] na ucisk"; Symeon (Szim'on) - "us[^]ysza[~]" i "odsuni©ta"; Lewi - "przywi^³4e si©"; Juda (Jehuda) - "b©d© s[^]awi[†] Pana"; Dan - "s[¥]dzi[~]"; Neftali (Naftali) - "walki nadludzkie"; Gad - "szcz©ci"; Aser (Aszer) - "szcz©liwo[~]t"; Issachar - "zap[^]ata"; Zabulon (Zebulon) - "obdarza[†]" i "wywy^³4szy[†]"; J©zef (Josef) - "odj[¥]" i "doda[~]"

30,3 Zgodnie z ^{ów}czesnym prawem mezopotamskim; por. Rdz 16,2.

30,14 Wed^{ug} pogl[¥]d^{ów} orientalnych owoce tej ro[~]liny s[¥] [~]rodkiem sprzyjaj[¥]cym p[^]odno[~]ci.

31,2 Dos[^]: "wczoraj i przedwczoraj"

31,7 Dos[^]: "dziesi©t razy"

31,19 By^y to zapewne wizerunki b©stw opieku[~]czych domu. B©stwa te prawdopodobnie dawa^y posiadaczowi prawo do dziedzictwa. Tym nale^³4y t[^]umaczy[†] motyw kradzie^³4y i starannych poszukiwa^ã.

31,47 Tzn. Kopiec —wiadectwa. Nazwa aramejska znaczy to samo. Jest ona zapewne p^ó«niejsza. Opowiadanie jest "wyja[~]nieniem" pochodzenia nazwy Gilead.

31,52 Hebr. powtarza raz jeszcze oba podmioty.

32,2n Obok "wyja[~]nienia" nazwy geograficznej miasta jeden z dowod^{ów} opieki Bo^³4ej, kt^{óre} w Ziemi Obiecanej b©d[¥] si© odt[¥]d powtarza[†].

32,3 Tzn. "podw^ótjny obcz[~]".

32,25 Tajemniczy ten opis walki z Bogiem, zreszt[¥] wyra[«]nie tu nie nazwanym, wi^³4e si© z "wyja[~]nieniem" ludowym nazwy miejscowo[~]ci Penuel ("oblicze Boga") i imienia Izrael ("B©g walczy"). Patriarcha tutaj sw[¥] wytrwa[^]o[~]ci[¥] niejako zmusza Boga do b[^]ogos[^]awie^ãstwa. W uj©ciu Oj^{ców} Ko[~]cio[^]a jest to typ walki duchowej uwie^ãczonej zwyci©stwem. Por. Oz 12,4n; Mdr 10,12.

32,29 Inni t[^]um.: "z istot[¥] nadludzki[¥]".

32,30 Imię Boga pozostaje nieujawnione aż do objawienia Mojżeszowi: Wj 3,13n.

32,31 W pojęciu starożytnych bezpośrednio oglądanie Boga nie pozwala człowiekowi zostać przy życiu (por. Wj 33,20). Stąd znamieny look podczas nadprzyrodzonych objawień (np. Wj 3,6; Wj 20,19; Sdz 6,23; Sdz 13,22n).

33,18 Inni tłum.: "do Salem, miasta Sychema".

33,19 Tzn. Sztuk srebra. Inni tłum.: "jagnięt"

(por. Hi 42,11).

33,20 Tłum. star.: "i wzywa przy nim imienia

...".

34,8.17 Dosł.: "czerk".

34,24 Tj. stali mieszkańcy.

35,2 Por. Rdz 31,19; Joz 24,23.

35,5 Inni tłum. dosł.: "Bożycy".

35,7 Dosł. hebr.: "Bóg [z] Betel". Przekłady starożytne, a za nimi wiele dzisiejszych, opuszczają słowo "Bóg".

35,10 Inna tradycja "wyjawnienia" imienia Izrael; por. Rdz 32,29.

35,18 Ben-oni - "syn mojej boleści", Ben-jamin - "syn prawicy" (która oznacza dobrą wróżbę), a więc tyle co "Szczęsny".

36,2 "Chiwwity" - niektórzy na podstawie w. 20 poprawiają na "Choryty"; "wnuczka" - niektórzy wg w. 24, przekładów starożytnych, Sam i LXX czytają: "syna".

36,15 Wyraz "naczelnik" powtarza się przed imionami męskimi w wierszach 15-18.29n.40-43.

36,29 Zob. przypis do Rdz 36,15.

36,40nn Zob. przypis do Rdz 36,15.

37,1 Cała historia Jozefa, choć nie zawiera żadnych widzialnych objawień Bożych, jest w swym przebiegu ujawnieniem rzędów Bożej Opatrzności (por. Mdr 10,13n). Przy czym Jozef jest typem Chrystusa.

37,3 Inni tłum.: "wzorzysty", "ozdobny".

37,27 Dosł.: "naszym ciem".

38,1-30 Tamar postąpiła zgodnie z prawem chetyckim, które - reguluje małżeństwo obowiązkowe na skutek bezpotomnej śmierci krewnego (por. Pwt 25,5-10) - obejmowała również i teściów. Z niemoralności czynu (oszustwo, danie okazji do grzechu) zapewne nie zdawała ona sobie sprawy, działając w dobrej wierze. Tamar była może Chetytką. Wchodzi ona do rodowodu Chrystusa (Mt 1,3).

38,8 Zgodnie z prawem tak zwanego lewiratu

(Pwt 25,5-10).
 38,9 Hebr. dosˆ. mˆwi: "i marnowaˆ je [wylewajˆc] na ziemiˆ" majˆc na myˆli nasienie.
 38,10 Potˆnienie tak pobudek egoistycznych, jak i grzechu - jak stˆd widaˆ - ciˆskiego przeciwko naturze maˆeˆstwa ustanowionego przez Boga.
 38,18 Sˆ to insygnia naczelnika szczepu.
 38,29 Tj. "Przerwanie".
 38,30 Dosˆ.: "Gwiazda, ktˆra dopiero wzeszaˆ"; moˆe jakoˆ wiˆe siˆ barwˆ z czerwonej tasiemki.
 39,1 Inni: "przeˆony kucharzy".
 41,40 Dosˆ.: "tronem".
 41,43 Zapewne tyle co "Uwaga!" Inni domyˆlajˆ siˆ tu jakiegoˆ szaczonego tytuˆ (wiele hipotez).
 41,44 Dosˆ.: "podnieˆ rˆkˆ lub nogˆ".
 41,45 "Safnat Paneach" - rˆnie wyjaˆniane - zawsze w zwiˆzku z pojˆciem "ˆycie". Wlg: "Zbawca ˆwiata".
 41,51 Hebr. Menaszse wiˆe siˆ z czasownikiem "daˆ zapomnienie".
 41,52 Tu zwiˆzek ze sˆowem: "uczyniˆ pˆodnym".
 42,1 Dosˆ.: "patrzcie jeden na drugiego".
 43,11 Drzewko dostarczajˆce owocu podobnego do migdaˆw.
 44,5 Sˆowa w nawiasie dod. wg przekˆ. staroˆytnych.
 45,5 Tzn. postˆpek braci, jakkolwiek w sobie zˆy, posˆuˆyˆ zamiarom Opatrznoˆci, ktˆra w ten sposˆb zapewniˆa ocalenie caˆej rodzinie, a nastˆpnie szczepowi.
 45,7 Dosˆ.: "Resztˆ".
 46,13 Inni za przekˆ. staroˆ.: "Jaszub" (por. Lb 26,24).
 46,16 Inni za przekˆ. staroˆ.: "Sefon" (por. Lb 26,15).
 46,21 Inni za Lb 26,38n; 1 Km 8,1.5: Achiram, Szefufan (bez Muppim).
 46,23 W hebr. formuˆa: "Synowie". W Lb 26,42; imiˆ to brzmi "Szucham".
 46,28 Tzn. Jakuba. Tekst niejasny. Inni tˆum.: "wydaˆ zarzˆdzenia", "wskazaˆ drogˆ", "spotkaˆ".
 (LXX).
 46,34 Ostatnia czˆˆ zdania jest zapewne dodatkiem z innych czasˆw.
 47,7.10 Dosˆ.: "bˆogosˆawiˆ". Inni tˆum.: "zˆyˆ hoˆd".
 47,21 Staroˆ. przekˆ.: "uczyniˆ niewolnikami".
 47,29 Gest towarzyszyˆcy przysiˆdze (zob.

Rdz 24,2)

48,5-20 Jest to wyjaśnienie, dlaczego Efraim i Manasses są szczepami ródowymi pozostałym, wywodzącym się od synów Jakuba i dlaczego w ciągu wieków Efraim wziął górę nad Manassesem.

48,15 Dosł.: "przed którym chodzili"

48,20 Dosł.: "Tobę"

48,22 Dosł.: "ramię"; hebr. słowo Szekem oznacza te^{3/4} Sychem, co inni tu wprowadzają do przekładu.

49,1-27 Bóg osławienia te są zarazem wyroczniami o przeszłości już nie tylko samych synów Jakuba, lecz poszczególnych pokoleń Izraela.

49,3 Tekst skażony; popr. wg przekł. staroży.

Inni popr.: "ku mojej zgryzocie"

49,4 Por. Rdz 35,22.

49,6 "Sawy" - inni za LXX: "mego serca";

"bydło" aluzja do Rdz 34,25-29.

49,10 Cała tradycja żydowska i chrześcijańska widzi tu prorocstwo mesjańskie - zapowiedź króla-pasterza, który pochodzi z tego pokolenia zdobędzie posłuch nawet u pogan. Wstępnie realizację będzie Dawid, lecz pełną - dopiero Chrystus. "Do którego ono należy" stanowi poprawkę dokonaną na podstawie przekładów staroży. Hebr. wyraz niezrozumiały. Sziloh - odczytywany przez niektórych w sensie: "aż danina będzie mu przyniesiona"; inni popr.: "do którego należy się"

(por. Ez 21,32).

49,12 Wyraz niejasny; znaczenie wg syr.; inni

tłum.: "zmrotniej", "ciemniej"

49,13 Por. Joz 19,10-16.

49,14 Tłum. przybliżone; inni: "między

zagrodami", "stajniami", "tłumokami".

49,19 Tekst popr. wg przekł. staroży.

49,21 Tekst popr.; inni: "Neftali ani na

wolności, rodzycy pić jelonki"

49,22 Wiersz niejasny. Inni tłum.: "dzikim

rebić ciem os na zbroczu góry"

49,24 Pierwsze dwa stychy inni popr. wg LXX:

"lecz ich łuk został zamiany przez mocarza, a

mięsie ich ramion nadwyróżone"

49,26 "Przodków": inni popr. wg LXX i Pwt 33,15:

"nie bóg osławienia gór wiecznych"; "pączęki

odwieczne": inni tłum.: "pragnienie (lub rozkosz)

pączęków odwiecznych"

49,27 Por. Sdz 3,15-30; Sdz 21,15-25.

50,10 "Klepisko Ciernia"

50,11 Dosł.: "żądza Egiptu" - zachodzi tu gra

słów hebr., znaczących: "żądza" i "smutny"

50,23 Akt adopcji (por. Rdz 30,3; Rdz 48,12).

1,5 LXX ma "siedemdziesiąt piąt osób"; por.

Rdz 46,27 (LXX) i Dz 7,14

1,16 Tłum. przybliżone. Dosł.: "dwa kamienie" -
zapewne aluzja do specjalnego krzesła północnego.

LXX opisowo: "a bóg miał syna rodzinnego"

1,22 Wg LXX, Sam.

2,1 Imiona zob. Wj 6,20; Lb 3,19; Lb 26,59

2,10 Imię Mojżesz (Mosze) tworzy gród z
czasownikiem "wydobędę go". Prawdopodobnie jest
to imię pochodzenia egipskiego. Tu podana jest
ludowa etymologia tego imienia.

2,18 Oznacza: "Bóg jest pasterzem". Człowiek ten
nosi także imię Jetro; jest to tytuł jak

"ekscelencja".

2,21 Sipporah - oznacza samicę wróbla.

2,22 Gersom - oznacza cudzoziemca.

2,25 LXX: "i da się im poznać"

3,1 Horeb (hebr.: Choreb) jest nazwany "górami
Boga" ze względu na późniejsze objawienie
(Wj 16,1; Wj 19,1) i oznacza prawdopodobnie pasmo
górn, a Synaj - jeden ze szczytów tego pasma.

3,2 "Anioł Jahwe" czy "anioł Boga" zdaje się być
samym Jahwe ukazującym się człowiekowi.

3,5 —wiotki ziemi nie jest jej własnym
przymiotem, lecz następstwem specjalnego
objawienia Boga.

3,8 "Która opija w mleko i miod" - znane to
określenie pochodzi od nomadów z pustyni, którzy
uważali mleko i miod za najwykwintniejszy pokarm.

"Kananejczyka" itd. - ludy zamieszkujące Kanaan -
te same, które wlicza Rdz 10,15-17; Rdz 15,20n.

3,14 Bóg się przedstawia w pierwszej osobie.
Izraelici mówili o Bogu używali trzeciej osoby,
nazywając Go Jahwe, tzn. "Jest". Imię to
podkreślało pełnię dobroci i miłości obecności Boga,
która jest gwarancją skutecznej misji Mojżeszowej,
a zarazem dowodem, że nazwany tu w w. 15 imieniem
Jahwe, Bóg jest tym samym Bogiem, który poczynił
obietnice patriarchom. Imię to jednocześnie
najtrafniej określa Boga Najwyższego - Absolut.

3,16 Nawiedzenie Boga jest jak miecz obosieczny:
jest pomocą dla uciskanych, a równocześnie karą
dla ciemiężców.

3,18 Mojżesz prosi faraona w imieniu Boga o
pozwolenie na odbycie drogi "trzech dni". Próba
ta ma na celu wybadanie faraona, czy się zgodzi
dobrowolnie na oddanie przez Izraelitów czci Bogu
na pustyni.

3,22 Nie chodzi tu o zwyczajny porządek, ale o zadanie sił usznej zapłaty za trudy niewoli i za nieruchomości pozostawione w Egipcie.

4,10 Zwrot ten oznacza dłuższy czas (por. Rdz 31,2.5).

4,14 Aaron (hebr. Aharon) nie tylko pochodzi z pokolenia Lewiego jak Mojżesz, ale był też za ojczyścielem przyszłego kapłanstwa.

4,16 Stosunek Aarona do Mojżesza będzie taki, jak proroaka do Boga.

4,24 Scena tajemnicza, raczej nie tłumaczona. Według tekstu hebrajskiego Sefora, wyczuwając niebezpieczeństwo groźce Mojżeszowi, wziął krzemień do ręki, co wskazuje na prymitywność obrzędu, i dotknął go (najprawdopodobniej części płciowych) Mojżesza napletkiem syna. LXX zamiast "dotknął" ma "upadł do" Anioła Pańskiego - błagał go, aby nie szkodził Mojżeszowi.

4,24 LXX ma "Anioł Pański" w celu uniknięcia antropomorfizmu.

4,26 Inni tłum.: Rzekł "Oblubieniec krwi" z powodu obrzezania.

5,2n Faraon dziwi się, Hebrajczycy, jako niewolnicy, odważyli się mieć swojego Boga. Zapomnieli widocznie, że bogiem niewolników jest faraon.

5,6 Przezonymi nad robotami byli Egipcjanie, pisarzami zaś - Hebrajczycy.

6,1 LXX, syr.: "i wyciągnę tym ramieniem".

6,3 Zob. Wj 3,14. Teraz dopiero Bóg zrealizuje obietnice poczynione patriarchom.

6,12 Dosł.: "mam nieobrzezane wargi" (por. Kpł 26,41; Jr 6,10; Jr 9,25).

6,20 LXX ma: "córki brata swego ojca".

6,27 Popr. wg LXX.

6,30 Zob. Wj 6,12.

7,1 Był może, Mojżesz ma być jakby bogiem dla Aarona, a nie dla faraona. Zob. Wj 4,16.

7,9 "Na wasz korzyść" - dosłownie: "dla was". Wyraz "wasz" oddaje hebrajski termin oznaczający "smoka".

7,11 Polegało to na odpowiednim naciśnięciu węża, wywołującym otępienie lub wyprostowanie. Tradycja dała tym czarownikom imiona Jannes i Jambres; zob. 2 Tm 3,8.

7,12 To wskazuje na cudowny charakter czynu Aarona.

7,18 Człoto wody Nilu przybierał kolor czerwony od gliny i drobnoustrojów żyjących w jego

dopływach, jednak w dolnym swym biegu Nil traci
zwyczajnie ten czerwony kolor. Zazwyczaj czerwona
woda Nilu nie jest szkodliwa dla zwierząt. Tu więc
zachodzi szczególne rozządzenie Boże.

7,27 Plaga 3⁴aby 7czy się z wylewem Nilu. Pod
wodę stojącą na polach co roku wylągają się z
jajeczek 3⁴aby. Cudownie jest fakt tym razem polega na
nagłym pojawieniu się 3⁴ab i na ich zniknięciu na
rozkaz Mojżesza.

8,12 Plaga dotkliwa, zwłaszcza w czasie wylewu
Nilu w drugiej połowie października i na początku
listopada. Inni tłum.: "robactwo", "wszy"

8,17 Wyraz 7nie tłum. już w przekł. starożył;
zapewne rodzaj bękartów.

8,22 Mojżesz jako pretekst podaje drażliwość
religijny Egipcjan: skądając ofiary z pewnych
zwierząt "wiótych" Hebrajczycy obraziliby uczucia
religijne Egipcjan

10,4 Czsto ta plaga nawiedza Syrię, Zajordanię,
Arabię i Afrykę Pnocną.

10,21 Ciemności te były spowodowane
prawdopodobnie przez niezwykle silny wiatr
(chamsin), unoszący pył i piasek, które
zaciemniają światło słońca.

11,7 Przyszowie to oznacza, że nie spotka
Izraelitów żadne nieszczęście (por. Joz 10,21)

12,2 Pierwszy miesiąc, w którym Izraelici
obchodzili Paschę, nazywano Abib, tj. czas, kiedy
dojrzewały kłosy (Wj 13,4; Wj 23,15; Wj 34,18).
Później pod wpływem Babilończyków nazwę Abib
zastąpiono nazwą Nisan.

12,6 Dosł.: "między dwoma wieczorami" (por.
Wj 16,12; Wj 30,8).

12,8 Chleb niekwaszony (hebr. massot, Rdz 19,3)
zachować się do dziś jako żydowska "maca".

12,12 Tzn. iż okaże się zawodnym poleganie na
kulcie bogów.

12,21 Tzn. jako ofiarę na Paschę.

12,36 Zob. Wj 3,22.

12,37 Nazwa oznacza "namioty", "chaty", trudno
więc ją zlokalizować

13,2 Zob. Lb 3,11-13.40-45; Lb 18,15-18.

13,9 Por. bardziej konkretne określenia:
Wj 13,16; Pwt 6,8; Pwt 11,18

13,16 Sens przepisu: "nigdy nie zapomnij" zosta-
z czasem przez żydów rozumiany dosłownie. Dało to
początek tzw. filakteriom. Por. Pwt 6,8.

13,17 Trasa: Memfis - Peluzjum - El-Arisz -
Gaza.

13,19 Por. Rdz 50,25. Podkreślona tu wiara Józefa oraz Mojżesza w spełnienie się Bożych obietnic. Wg Dz 7,16 kości Józefa złożono w Sychem, niedaleko synnej studni Jakuba.

13,21 Słup ognia czy słup obłoku to znak obecności Boga prowadzącego swą naród. Znak ten nie da się wyjaśnić naturalnym sposobem przez dym czy ogień wulkanu, ani też zwyczajem Arabów, którzy nosili na pustyni przed swą karawaną zapalony pochodnię. Jest to teofania Boga podobna do innych teofanii (Rdz 15,17; Wj 3,2). Obłok wskazuje na tajemniczość Boga i Jego niedostępność; ogień to symbol Jego duchowości.

14,8 Tzn. swobodnie.

14,10 Izraelici znaleźli się w krytycznym położeniu. Droga ku pustyni zamyka im morze, poza nimi twierdza egipska i wojsko faraona. Szybkie wozy zamknięte im drogą w stronę dzisiejszego Suez. Jedynie przeto cud mógł ich wyratować.

14,27 Wiatr rozdzielający wody ustąpi z woli Bożej i morze nadszedł równocześnie czas przypływu, który w Zatoce Sueskiej przychodzi nagle, a wysokość fal dochodzi do 3,30 m.

14,31 Cud przejścia zapoczątkował nową erą w życiu narodu izraelskiego.

15,1 Pieśń chwały należała do najpiękniejszych utworów poezji hebrajskiej. Por. jej echa w Mdr 10,20n; Ap 15,3.

15,7 Por. Iz 5,24; Iz 47,14; Jl 2,3.

15,13 Tj. do Ziemi Obiecanej.

15,20 Miriam, ogarnięta duchem Bożym, podjęła pieśń, dlatego nazwana jest prorokinią (por. Sdz 4,4). Imię Miriam (nasze Maria) również jest tłumaczone; ostatnio podkreśla się znaczenie "Umilowana przez Jahwe".

15,23 Utożsamia się z Ain-Hawwara.

15,27 Utożsamiane z Wadi-Gharandel.

16,1 Dziś: Debbet er-Ramleh (por. Lb 33,11).

16,12 Zob. Wj 12,6.

16,13 Przepięrki w kwietniu lecą z Arabii południowej do Europy, skąd wracają we wrześniu. Zmęczone lotem dają się łatwo schwytać (por. Lb 11,31n; Ps 78[77],26-29).

16,14 Inne opisy wyglądają mianem zob. wiersz 31 i

Lb 11,7-9.

16,15 "Co to jest?" brzmi po hebr. man-hu, co jest ludową etymologią wyrazu manna. Możliwe tu chodzi o ciecz, jaką wydaje z siebie krzew

tamaryszku (*Tamarix mannifera*), lecz cudownie ubogaconymi nowymi własnościami. W NT manna jest typem Eucharystii (J 6,31.49; Ap 2,17).

16,34 Określenie tablic z dziesięciorgiem przykazań (por. Wj 25,16.21; Wj 30,6; Wj 31,18; Wj 32,29; Wj 40,20; Hbr 9,4).

17,1 "Etapy" - zob. je w Lb 33,12-14; Refidim znajduje się na północny zachód od Dżebel-Musa.

Por. Lb 20,1-13

17,7 Massa - kuszenie, doświadczenie; por. Lb 20,1-13; Pwt 32,51; Pwt 33,8; Ps 106[105],32.

Meriba - kłótnia

17,8 Amalekici (por. Rdz 36,12.16) mieszkali w północnej części Półwyspu Synajskiego, mając kontrolę nad karawanami zdążającymi do Egiptu i Arabii. Opisany fakt jest dowodem skuteczności

modlitwy

17,15 Tzn.: "Pan jest moim sztandarem"

17,16 Tekst niepewny; tłum. przybliżone

18,11 Tekst skażony, rękopisy poprawiany

18,13 Dowód prawodawczej działalności Mojżesza (Pwt 1,9-18).

19,1-20,21 Opis najważniejszego zdarzenia w religii ST - zawarcia przymierza. Jako protoplasta ludu Bożego Abraham zawarł z Bogiem Przymierze, którego znakiem zewnętrznym było obrzezanie (Rdz 15,18; Rdz 17,9-14). Teraz zawiera przymierze cały Izrael. Opiera się ono na Dekalogu i Kodeksie Przymierza

19,1 "W tym dniu" - tzn. dokładnie w trzy miesiące po wyjściu z Egiptu

19,6 Tzn. ze wszystkich narodów Izrael jest najbliższej Bogu jako składający w alicwe ofiary. Ta bliskość nakłada na Izraelitów obowiązek starania się o wierność, czyli o to, by na wzór kapłanów usiłowali być wiernymi w wykonywaniu Bożych poleceń (por. Iz 61,6; 1 P 2,5.9; Ap 1,6; Ap 5,10; Ap 20,6)

19,13 Por. Wj 24,1n

19,15 Por. Kpł 15,18

19,19 Inni tłum.: "głosem"

19,22 Wzmianka o kapłanach, którzy dopiero się pojawiają w Wj rozdz. 29 [->Wj 29,1], pochodzi z innej tradycji

19,23 Tzn. że nie mogli Izraelici bezkarnie na niego wstępować

20,1-17 Dekalog stanowi syntezę całej religii i moralności ST. Por. Pwt 5,6-21. Także NT nakazuje jego zachowanie jako warunek zbawienia

(Mk 10,17-22 par.)
 20,7 Zakaz ten dotyczy nie tylko nadużycia imienia Bożego do magii, lecz także krzywoprzysięstwa (Kp 19,12) i wymawiania go bez czci.
 20,8 Tzn. wywyżczył spośród innych dni i poświęcił czci Bożej oraz odpoczynkowi (por. Pwt 5,13nn).
 20,17 Por. Pwt 5,21, gdzie 4000 traktuje się jako osobę nie wchodzącą w posiadanie własności (domu) jej matki. Ta właśnie redakcja jest prawdopodobnie pierwotna.
 20,22 Księga ta obejmuje dwie grupy praw określonych przez "słowa" i "orzeczenia", tzn. prawa religijnomoralne i kultowe oraz rodzinne, rzeczowe i karne.
 20,24 Inni tłum.: "pojednania". Zob. przypis do Kp 3,1.
 21,7 W roli drugorzędnej 4000.
 21,33 Tzn. zbiornik na wodę deszczową.
 21,37 Wlg zalicza w. 37 do Wj 22,1, co lepiej odpowiada treści.
 22,7 LXX ma "sędziów", Wlg zaś "bogów", gdy sędziowie w imieniu Boga wydawali wyroki.
 22,27 LXX, Wlg mają "bogom", zapewne w znaczeniu: "sędziom"; zob. przypis do Wj 22,7.
 23,3 Tekst poprawiony.
 23,19 Ta zakazana czynność miała zastosowanie w kultach pogańskich owych czasów. Por. Wj 34,26;
 Pwt 14,21.
 23,21 Tzn. dzieła w moim imieniu, rozporządzajcie moją potęgą.
 23,28 Niektórzy tłum. je jako symbol przerażenia, bo tylko w Pwt 7,20; Joz 24,12; Mdr 12,8 jest o nich mowa.
 24,8 Antytypem w NT - Ofiara Chrystusa: por. Mt 26,28; Hbr 9,18-20; Hbr 10,29.
 24,10 Por. Ez 1,26; Ap 4,2n. Nie było to jednak widzenie bezpośrednio; por. Pwt 4,15; J 1,18.
 24,11 Kto bowiem widzi Boga, musi umrzeć: Wj 33,20; por. Wj 3,6.
 24,16 Jest to potęga Boża, jak przeżyli Izraelici dzięki ogłoszeniu niezwykłych zjawisk na Synaju.
 24,18 Por. Pwt 9,9.
 25,2 Dosł.: to, co się odwraca ze swych dębów i przeznaczają na usługę Bożą.
 25,5 Tłum. przypuszczalne - na podstawie jż. arabskiego.

25,6 W LXX brak tego wiersza

25,9 Inni: "plan przybytku i plan wszelkich sprz@t@w"

25,10 Nasz wyraz "arka" jest w a~ciwie wyrazem ~aciaskim arca, kt@rym ~w. Hieronim odda~ termin hebr. oznaczaj~cy "skrzyni@"

25,16 Tj. Prawo Dw@ch Tablic (Wj 31,18; Wj 24,12), kt@re by~o podstaw~ przymierza. St~d nazwa: Arka Przymierza.

25,17 Przeb~agalnia (hebr. kapporet, LXX: hilasterion) to z~ota p~yta - miejsce, sk~d B@g przemawia do Moj~esza (Wj 25,22; Kp~ 16,2; Lb 7,89), i zarazem jakby narz@dzie odpuszczania grzech@w (Kp~ 16,13.15). Termin z LXX stosuje si@ do Chrystusa w Rz 3,25.

25,18 Cheruby te przypominaj~ p@~ ludzkie i p@~ zwierz@ce postacie babilo@skich karibu, tj. geniuszy strzeg~cych ~wi~ty@ i pa~ac@w. Tu s~ symbolem obecno~ci Boga (por. Ez 1,10; Ps 18[17],11). Ca~a tradycja ~yjdowska i chrze~cija@ska uznaw~a cherubin@w za jedn~ z klas ("ch@r@w") anio~@w.

25,30 Dos~.: "chleby oblicza", czyli chleby po~o~one przed obliczem Pana.

25,31 —wiecznik siedmioramienny symbolizowa~ ~wiat@ o i ~yacie Bo~e

26,1 Inna nazwa przybytku: "Namiot Spotkania". LXX, Wlg: "Namiot —wiadectwa"

26,30 Popr. wg syr.; hebr.: "ukazano". To samo: Wj 27,8

26,31 Oddziela~a ona od siebie dwie cz@ci: Naj~wi@tsz~ i —wi@t~. W Miejscu Naj~wi@tszym by~a tylko Arka, a w —wi@tym - st@ chleb@w pok~adnych, ~wiecznik i o~tarz kadzenia

27,1 Idzie tu o o~tarz ca~opalenia, stale tak okre~lany, pocz~wszy od Wj 30,28, dla odr@~nienia go od o~tarza kadzenia.

27,2 Inni t~um.: "b@d~ stanowi~y z nim ca~o~t"

27,8 Zob. Wj 26,30.

28,3 Gdzie indziej wyst@puje tytu "arcykap~an" czy "kap~an wielki" (Kp~ 21,10; Lb 35,25). Wida~ tu rozw@j tytu~u arcykap~ana, nie za~ samej godno~ci, o czym ~wiadczy r@~anica szat liturgicznych.

28,15 Wlg za LXX: "racjona~ s~du"

28,35 Mo~e ~rodek przeciw demonom. Por. Syr 45,9

28,38 Arcykap~an wi@c jest jakby sta~ym zado~tuczynieniem za niedobrowolne uchybienia ludu

Bo³tego. 28,41 Dos[^].: "nape[^]nisz r^oce" (por. Wj 29,1).
 Znaczenie tego zwrotu jest niepewne. By^t mo³e
 wywodzi si^o on z wk[^]adania ofiarnych przedmiot^w
 (mi^osa) na d[^]onie wy[~]wi^ocanych (Wj 29,14;
 Kp[^] 8,2,28). 29,1 Zob. przypis do Wj 28,41.
 29,7 Aaron skutkiem tego nosi[^] nazw^o
 "Namaszczonego" (Kp[^] 4,3,5 itd).
 29,9 Opuszczono za LXX: "Aarona i jego syn^w".
 29,10 W^oenie r[^]k na g[^]ow^o zwierz[^]t ofiarnych
 oznacza^o, e te ofiary zast^opuj[^] samych
 ofiaruj[^]cych (por. Kp[^] 1,4).
 29,14 Inni t[^]um.: "przeb[^]agalna". Zob.
 Kp[^] rozdz. 4 [->Kp[^] 4,1].
 29,21 Wiersz ten jest prawdopodobnie p^oniejszym
 dodatkiem.
 29,22 Stanowi on i dzi[~] na Wschodzie
 najwart^ociowszy t[^]uszcz.
 29,24 Gest ten - poruszanie darami w stron^o
 o[^]tarza i ku sobie - wyra³a[^] z[^]o[^]enie B^ostwu przez
 ludzi ofiary, kt^ora ma sprowadzi[^] na nich [^]aski
 Bo³e. 29,26 Ta cz^ot[^] ³ertwy nale³a[^] do kap[^]an^w. Por.
 Kp[^] 7,31.
 29,27 Szczeg^olny obrz^od; zob. Kp[^] 7,32.
 29,28 Zwrot ten dot[^]d za Wlg t[^]umaczono jako
 "ofiar^o zapokojn[^]". Cz^ot[^] z niej spalano Bogu w
 ofierze, a cz^ot[^] spo³ywali kap[^]ani i ofiaruj[^]cy.
 By[^] to wi^oc rodzaj komunii.
 29,36 Dos[^].: "uwolnisz od grzechu" lub "dokonasz
 na nim przeb[^]agania za grzech". O[^]tarz przed
 konsekracj[^] jako dzie^o r[^]k ludzkich by[^] nieczysty
 (por. Ez 43,18-27).
 29,38-46 Przepisy o ofierze ustawicznej s[^]
 p^oniejszym dodatkiem (por. Lb 28,3-8).
 29,39 Zob. przypis do Wj 12,6.
 30,6 O[^]tarz kadzenia znajdowa[^] si^o w Miejscu
 —wi^octym przybytku (por. Wj 40,5).
 30,8 Zob. Wj 12,6.
 30,9 "—wieckiego" - zob. Wj 30,34-38.
 30,10 Por. Kp[^] 16,14n.18.
 30,12 Opuszczono za LXX: "przy spisie".
 30,13 Tzn. wg wzorca tam przechowywanego.
 30,23 Tzn. p[^]yn[^]cej samorzutnie, bez nacinania
 krzewu.
 30,31 Popr. wg LXX: "dla mnie".
 30,34 "Muszelki" - zdaniem wi^okszo[~]ci
 specjalist^w pewien ich gatunek (onyx maritimus -

blatta byzantina). Inni widzą tu bursztyn, inni
jakby roślina; "galbanum" - żywica rośliny ferula

galbanifera

30,35 Był może celem lepszego spalania siła lub
dymienia.

31,3 Tu jest on «rodzajem nadzwyczajnych
uzdolnień. W ogóle w ST jest to czynnik Bożej
Opatrzności i objawienia względem Izraela. Zob.

MDr 1,5; Iz 11,1nn; Ez 36,26-28

31,10 Inni tłum.: "ceremonialne", "liturgiczne",
"okazań".

32,1 Izraelici domagają się posęgu bóstwa, który
by być niesiony na przedzie karawany, jak to było
w zwyczaju u Egipcjan czy Asyryjczyków. Złoty
cielec nie był posęgiem jakiegoś bóstwa
egipskiego, jak krowa Hator czy byk Apis, ale
samego Jahwe. Jeroboam przecież kazał zrobić posęgi
Jahwe również w kształcie złotego cielca

(1 Krl 12,28nn).

32,4 Tłum. popr. wg w. 24; dosł.: "ukształtował
rylcem"; inni popr.: "umieścił w formie

odlewniczej"

32,9-14 Por. Wj 33,3; Wj 34,9; Lb 14,11-19

32,9 Parokrotne określenie buntowniczego

usposobienia. Por. Wj 33,3; Pwt 10,16

32,13 Tutaj: tyle co Jakuba. Por. Rdz 15,5;

Rdz 22,17; Rdz 35,11n.

32,18 Kilka rkp: "grzeszne"; tłum. starożytny:

"przy winie"

32,20 Zapewne był to rodzaj ordaliów, jakie

stosowano do kobiet; zob. Lb 5,11-31.

32,28 Włg ma: "23.000", był może pod wpływem

1 Kor 10,8. Por. Lb 25,4.9. Gorliwość Lewitów

pochwała Pwt 34,9.

32,29 Tzn. przez zapalenie w obronie czci Jahwe

zasłuchiwanie na kapłaństwo (por. Wj 28,41;

Wj 29,9).

32,32 Symbol przeznaczenia do askedi (Iz 34,16;

Ps 69[68],29; Ps 139[138],16; Dn 12,1; □k 10,20;

Ap 3,5; Ap 13,8; Ap 20,12). Mojżesz więc pragnie

umrzeć za swój lud będąc razem ze swym ludem

33,14 Inni tłum.: "i dam ci pokój".

34,6 Niektórzy też czynnośc odnosi do Mojżesza.

34,15 Określenie bawochwalstwa podobne jak

cudzośćstwo

34,19 Popr. wg przekł. starożytnych.

34,22 Tj. —wico Namiotów.

34,26 Zob. Wj 23,19.

34,29 Promieniowanie twarzy Mojżesza jest

wyra³one s^owem hebrajskim qaran, kt^ore poza znaczeniem "promieniet" ma tak³4e znaczenie "wypuszczat rogi" (Ps 69[68],32), st⁴d Wlg ma cornuta; dos^o: "rogata". Micha^o Anio^o uwieczni^o to w swojej s^oynnej rze^obie.

35,22 Zob. Wj 29,24.

38,8 Chodzi tu o zwierciad^oa z polerowanego metalu. Wzmianka o kobietach jest p^o«niejsz⁴ glos⁴ (por. 1 Sm 2,22; □k 2,36n).

38,24 Zob. Wj 29,34.

38,26 Jednostka wagowa - ok. 5,7 g.

39,1 Zob. Wj 31,10.

39,34 Zob. Wj 25,5.

40,35 Por. Wj 24,16; 2 Krn 7,1n.

1,1 Por. Wj 33,7.

1,7 Wg Sam., LXX, syr.: "Kap^oani, synowie Aarona". Wg hebr.: "Synowie Aarona kap^oana". Wlg opuszcza te s^owa.

2,1 Ofiara z produkt^ow rolnych: m⁴ki, chleba, kaszy, oliwy. St⁴d inne nazwy: "ofiara m⁴czna" lub "obiata".

2,2 Tak okre^olano cz^ot^o ofiary przeznaczon⁴ na spalenie.

2,13 S^ol jest symbolem przymierza. Por. Lb 18,19; 2 Krn 13,5.

3,1 Ofiara biesiadna oznacza przyja^oã i zgod^o mi^odzy Bogiem a lud^omi. T^oum. Wujka okre^ola^o j⁴ za Wlg (pacificica) mianem "ofiary zapokojnej". Inni t^oum.: "pojednania".

3,11 Okre^olenie antropomorficzne.

4,1 Inni t^oum.: "ofiara za grzech" lub "zagrzeszna".

4,3 Termin hebr. chattat oznacza zar^owno grzech, jak ofiar^o przeb^oagaln⁴.

4,12 Por. Kp^o 6,4.

5,2 Mowa o wszelkich ma^oy^och zwierz^otach.

5,7 Hebr. aszam; LXX t^oum.: "przeb^oagaln⁴".

5,12 Zob. Kp^o 2,2.

5,15 "Zado^otuczynienie" (hebr. aszam) - za to, ³4e komu^o by^oa wyrz^odzona szkoda; "przybytku" - zob. Wj 30,13.

6,8 Zob. Kp^o 2,2.

6,11 Por. Wj 29,37; Wj 30,29. Rzecz "u^owi^ocon^oa" nale³4a^o do Boga, osoba za^o musia^oa si^o wykupi^o. Inni wi⁴3⁴c to z Kp^o w. 10, t^oum.: "trzeba by^ot^o ~wi^oty^om, aby m^oc tego dokona^ot".

7,12 Wg LXX, bo hebr. dodaje: "Chleby prza^one". Wlg tak jak hebr. Inni t^oum. wg hebr.: "przygotowan⁴ (lub: upieczon⁴) na prza^one placki".

7,30 Zob. Wj 29,24.

7,34 Zob. Wj 29,27.

8,1-36 Por. Wj 29,1-35; Wj 40,12-15.

8,15 Zob. przypis do Wj 29,36.

8,27 Zob. Wj 29,24.

8,31 Wj 29,32.

9,21 Zob. Wj 29,24.

9,24 Tzn. piorun. Por. Wj 9,23.

10,3 Por. Wj 19,22.

10,14 Zob. Kp¹ 7,30.34.

10,15 Zob. Wj 29,24.

10,19 Przepuszczalny sens: "Kap¹ani mają udział w grzechach ludu". Przez Aarona przemawia poczucie niegodności.

11,5n Nie jest to klasyfikacja naukowa, ale popularna. Por. Kp¹ 11,19: "nietoperz" w¹rt¹ d¹ ptaków.

11,13 Niektóre z tych nazw są tylko przybliżonym tłumaczeniem terminów hebrajskich.

11,20 Określenie popularne, nie¹ciś¹e, mające na celu odrzucenie owadów od ptaków.

11,22 Są tu wymienione różne gatunki szarańczy.

11,27 Tzn. nie mające kopyt.

11,44 Por. 1 P 1,16.

12,4n Dos¹: "we krwi oczyszczenia". Por. k 2,22.

13,1 Rozdziały 13-14 mówią o różnych chorobach skórnych, objętych ogólnymi nazwami trądu.

13,11 Odsobnienie czasowe już jest bez celu - zastosuje się przepis z Kp¹ 13,45n.

13,13 Tzn. po odpadnięciu strupów nie ma już trądu.

13,47 Chodzi tu o jakiś rodzaj pleśni.

13,50 Oczywiście, wraz z przedmiotem, na którym wystąpiła.

14,5 Tzn. «r¹cdlan¹, bie¹yc¹».

14,12.21 Zob. Wj 29,14.

14,31 Hebr. powtarza tu ostatni zwrot poprzedniego wiersza.

14,34 Chodzi tu o jakiś rodzaj grzyba.

14,49 Zob. przypis do Wj 29,36.

14,50 Zob. przypis do Kp¹ 14,5.

15,1-33 Wszystko, co ma związek z życiem p¹ciowym powodowało nieczystość rytualną.

15,13 Zob. Kp¹ 14,5.

15,24 Inni tłum.: "pi" - ze względu na niezgodność z Kp¹ 20,18, co jednak może być obostrzeniem p¹ciowym niniejszego prawa.

15,31 Popr. wg Sam. i syr.; Wg hebr.:

"Oddalajcie".
 16,1 Zob. Kp^{10,1}.
 16,8 Wlg za LXX: "Dla koz^a wypuszczonego".
 "Azazel" oznacza prawdopodobnie demona pustyni (por. Iz 13,21; Iz 13,14; Mt 12,43 par.).
 Wyp^odzenie koz^a na pustyni^o oznacza^o oddalenie grzech^ow od Izraela. Por. podobny obrz^od podczas oczyszczenia tr^odowatego: Kp^{14,7}.
 16,27 Por. zastosowanie w NT: Hbr 13,11.
 17,4 1/2ycie jest we krwi (por. Kp^{17,11}).
 Dlatego ka^ode wylanie krwi zwierc^ocia musia^o by^t dokonywane przed Namiotem Spotkania, to jest przed Bogiem, Panem 3/4ycia.
 17,7 Dos^o.: "kosmatym". Chodzi o ofiary ba^owochwalcze (por. Ps 106[105],37).
 17,11 Por. przypis do Rdz 9,4.
 18,5 Por. Rz 10,5; Ga 3,12.
 18,6 Tzn. mie^t z nim stosunki p^ociowe. Sankcje karne zob. Kp^{20,11-21}.
 18,9 Tzn. poza Izraelem, w wypadku siostry przyrodniej.
 18,16 Tutaj i w Kp^{20,21} nie uwzgl^odnia si^o wyj^otku, jakim jest prawo lewiratu z Pwt 25,5-10.
 18,21 Mowa o spalaniu dzieci na ofiar^o b^ostwom poga^oskim.
 19,18 Por. Mt 5,43; Mt 19,19; Mt 22,39; Mk 12,31; $\square$ k 10,27; Rz 13,9; Ga 5,14; Jk 2,8.
 "Bli^oni" oznacza tu Izraelit^o. Chrystus Pan rozszerzy^o to przykazanie na wszystkich ludzi (por. $\square$ k 10,25-37).
 19,19 W Rdz 1,11n.21.24n gatunki wyst^opuj^o jako rozr^oznione przez Stw^orc^o. By^t mo^o3/4e zakaz ten zmierza^o do powstrzymania wp^oyw^ow religii poga^oskich na Izraela. Por. Pwt 22,5.9-11.
 19,23 Wszystko, co pierworodne - tak^o3/4e pierwsze owoce z drzew - nale^o3/4y do Boga! A wi^oc i owoce winny by^t po^owi^oczone Bogu: przed dokonaniem ofiary z pierworodnych owoc^ow nie wolno ich spo^o3/4ywa^t.
 19,26-31 Pozostaj^o one w zwi^ozku z r^o3/4nymi praktykami religijnymi lud^ow s^osiaduj^ocych.
 20,9 Dos^o.: "jego krew jest na nim".
 20,10 Hebr. powtarza dwa razy pierwsz^o cz^ot^o tego zdania. Por. Wj 20,14.
 20,21 Zob. Kp^{18,16}.
 21,4 Tekst ska^oony: t^oum. przypuszczalne.
 21,6 Zob. Kp^{3,11}.
 21,14 Sam., LXX, Hebr. opuszcza "ani".
 22,5 Mowa o wszelkich ma^oych zwierc^otach.
 22,12 Tzn. nie nale^o3/4ycego do kap^oan^ow.

22,15 Raczej mowa o kapłanach; inni tłum. o niepowoływanych.

22,16 Inni tłum.: "je".

22,24 Por. Pwt 23,2

22,28 Przepis podyktowany względami humanitarnymi.

23,3 O szabacie zob.: Wj 20,8; Wj 23,12;

Pwt 5,12-15.

23,11 Zob. Wj 29,24.

23,15 Zob. Wj 29,24.

23,26 Por. Kpł 16,1-34.

23,29 Inni tłum.: "spośród swoich krewnych"

24,6 Por. Wj 25,23; 1 Krl 7,48.

24,7 Zob. Kpł 2,2.

24,9 Zapewne przepis późniejszy (por. Kpł w. 7).
25,1-7 Por. Wj 20,8n; Wj 23,10; Pwt 15,1n;

Pwt 31,10-13. W zarządzeniu tym przejawia się myślenie powrotu do pasterskiego trybu życia dawnych koczowniców. Styl kultyczny niniejszego urywku przestrzega przed dosłownym tłumaczeniem owych przepisów niezupewnie jasnych.

25,4 Por. Wj 23,11; Pwt 15,1n.

25,5.11 "Wyrocznie" - może po zbiorze; "nieobcym" - inni tłum.: "z których nie będzie napoju"

25,25 Zob. Rt 2,20.

25,33 Tekst hebr. skłony: "dom i miasto". Wg LXX: "Domy miejskie". Wg odm.: "Jeżeli [domy] nie będą wykupione"

25,35 Popr. wg Wg i LXX; hebr. opuszcza: "jak".

25,40 Por. Wj 21,2-6; niezgodność tłumaczy się zmianami prawodawstwa.

26,12 Por. 2 Kor 6,16; Ap 21,3

26,26 Okrągłe chleby z otworem w środku trzymano na kijach, stąd obrazowe określenie kliski grodu (por. Ps 105[104],16; Ez 4,16; Ez 5,16; Ez 14,13).

26,29 Por. 2 Krl 6,24-31; Lm 2,20.

27,29 Mowa o kłocie oficjalnej (por. Wj 22,19; Pwt 7,2; Pwt 13,16), bo ofiary z ludzi były zakazane przez prawo (por. Kpł 18,21).

1,3 Dosł.: "dokonajcie przeglądu"; ten sam czasownik, wielokrotnie używany dalej, oznacza bez wątpienia czynność dokonywania spisu ludności.

1,14 Inni popr. za rkp i tłum. staroży.: "Reuela"; por. Lb 2,14

1,20 Inni tłum.: "rodowód".

2,14 Popr. wg par.; hebr.: "Reuela"

3,4 Por. Kpł 10,1-7.

3,13 Por. Wj 12,29n

3,38 Por. Lb 1,51.

4,16 Inni za LXX: "i jego obs^ug^u".

5,2 Dodatkowe prawa zredagowane w duchu przepis^u o czysto^{ci} rytualnej (Kp^o rozdz. 11-16 [->Kp^o 11,1]).

5,8 Dos^o: "wykupuj^ucego", jak w Kp^o 25,25; zob. przypis do Rt 2,20.

5,11 S^udy Bo^zae (ordalia) praktykowano w staro^zaytno^{ci} i wiekach ^orednich, gdy brak^o dowod^u winy. Prawo Izraela ogranicza ich stosowanie do tego tylko wypadku i nadaje im charakter liturgiczny.

5,25 Zob. przypis do Wj 29,24.

5,26 "Pami^utk^o" - zob. Kp^o 2,2; "o^otarzu" - tu hebr. ma glos^o: "a potem da wypit^u kobiecie wod^o" - co inni zatrzymuj^u.

6,2 Nazir (=po^owi^ocony Bogu) zobowi^uzywa^o si^o na okres trwania ^olubu nie strzyc w^os^u w^os^u, nie u^zaywa^o napoj^u osza^oamiaj^ucych i nie zbli^zaa^o si^o do trupa. Por. Sdz 13,5nn; 1 Sm 1,11; Am 2,12nn; w NT: $\square$ k 1,15; Dz 18,18; Dz 21,23nn.

6,20 Zob. przypis do Wj 29,24.

7,72 Hebr. dos^o: "w dniu jedenastego dnia".

7,78 Hebr. powtarza "dzie^o" jak w Lb 7,72.

8,6 Lewici ofiarowani Bogu reprezentuj^u pierwotnych Izraela; por. Lb 3,12nn; Wj 13,11nn.

8,11 Zob. przypis do Wj 29,24.

9,1 Zob. Wj 12,2 wraz z przypisami.

9,6 Zob. Lb 5,2nn; Kp^o rozdz. 11-16 [->Kp^o 11,1].

9,15 Nie daj^uczy si^o wyt^uumaczy^o czysto naturalnie znak obecno^{ci} i chwa^oy Bo^zaej - z czasem nazwany przez rabin^u w szekina (por. np.: Rdz 15,17; Wj 3,2; Wj 19,16-20; Lb 14,10; Lb 16,19; Lb 17,7; Lb 20,6).

10,29 Inni t^uum.: "szwagra" (por. Wj 2,16.18; Wj 3,1; Sdz 4,11).

10,31 Dos^o: "b^odziesz dla nas oczami".

10,35 Por. Ps 68[67],2; Iz 33,3.

11,1 Tj. piorun (por. Wj 9,23).

11,3 "Miejsce po^zaru" - zamiast "pastwiska".

Etymologia ludowa podobnie jak Kibrot-Hattaawa (Lb 11,34).

11,4 Tj. obcoplemie^oacy; por. Wj 12,38; Pwt 29,10.

11,6 Dos^o: "gard^o nasze jest suche".

11,7 Bdelium = wonna ^zaywica. O mannie zob. przypis do Wj 16,15.

11,31 Zjawisko samo by^o naturalne. Cudowno^ot

faktu polega na spełnieniu się go w czasie
 przepowiedzianym i w niezwykłej ilości
 11,32 Ilość niezwykła. Niektórzy popr. "chomery"
 na "stosy" (Wj 8,10)
 11,33 Kara Boża za grzechy ludu (por.
 Ps 78[77],30n). Kontekst nasuwa myśl o chorobie
 11,34 Autor sugeruje przekład "Groby Pożądania".
 Inni w drugim wyrazie upatrują nazwę jakiegoś
 szczepu.
 12,1 Zapewne Madianitka Sefora (por. Wj 2,21). W
 późniejszym okresie istniał surowy zakaz
 zawierania małżeństw z cudzoziemkami (Pwt 7,3n)
 12,8 LXX syr.: "chwała"
 13,16 Hebr. Jehoszua - o samym fakcie zob.
 Wstęp.
 13,21 Tzn. od południowego krańca Palestyny aż
 do północnego. "Wejście do Chamat" - dolina między
 Hermonem a Libanem, prowadząca do syryjskiego
 miasta Chamat nad Orontesem.
 13,24 Eszkol znaczy "winogrono"; dolina ta
 znajduje się niedaleko Hebronu.
 13,28-33 Izraelitom tużającym się po pustyni
 miasta obwarowane wydawały się ogromnymi i nie do
 zdobycia.
 14,10 Por. Lb 9,15.
 14,18 Por. Wj 20,5; Wj 34,6n
 14,33 Popr. wg Wj i Lb 32,13 hebr.:
 "pasterzami", co też można rozumieć o żacyu
 koczowniczym.
 15,32 Por. Wj 31,14n; Wj 35,2.
 15,38 Zwyczaj praktykowany w starożytności; tu
 ma znaczenie religijne.
 16,2 Dosł.: "zwoływanych do rady".
 16,19 Zob. Lb 9,15.
 16,22 Dosł.: "Boże duchów wszelkiego ciała".
 16,24 Imion w nawiasie brak w LXX. Inni popr.:
 "przybytku Jahwe"
 16,35 Por. Kpł 10,2.
 17,7 Por. Lb 9,15; Lb 14,10.
 17,11-15 Por. Mdr 18,20-25.
 17,11 Zapewne zaraza.
 17,16-26 Cud mający na celu wykazanie uprawnień
 kapłańskich Aarona i jego synów.
 18,11.18 Zob. Lb 6,20; Wj 29,24.
 18,19 Por. Kpł 2,13.
 18,29 Tekst skażony.
 19,9 Sposób usunięcia nieczystości legalnej;
 por. Kpł 21,1n; Hbr 9,13.
 19,11 Znaczenie może higieniczne, a szczegółnie

przeciwnie zabobonom i praktykom niezgodnym z duchem Objawienia Bożego. 19,12 Tzn. wodę oczyszczenia, o której była mowa w w. 9. 20,11 Możliwe skutkiem zbyt małej ufności; por. wiersz następujący. Inni zarzut zestawiają z Pwt 1,37; Pwt 3,26. 20,13 Hebr. meriba = spór. 20,16 Por. Wj 23,20,23; Wj 32,34; Wj 33,2. 20,24 Tzn. umrze; por. Rdz 25,8. 21,3 Dod. za LXX, Sam., syr. 21,8 Dosł.: "palącego [jadem]". 21,9 Ocalenie zależąco od aktu ufności w Bogu: Mdr 16,6n.10nn. Węgiel miedziany typem Ukrzyżowanego (J 3,14). O zabobonnych kulcie wózów miedzianego zob. 2 Krl 18,4. 21,14 Księga ta, zawierająca opisy epickie, zaginiona. 21,18 Tekst popr. wg LXX. 21,20 Tekst skąpy, różne popr. 21,24 Tekst popr. wg LXX, VL; hebr.: "bo silna jest granica". 21,28 Popr. wg LXX; hebr.: "Baalów" - co niekiedy zatrzymują. 21,30 Tekst popr.; hebr.: "który". 22,5 "Balaam" - hebr.: Bileam; zob. przypis do Lb 31,16. "Ammawitów" - wyraz hebr. rwanie odczytywany. Ta nazwa występuje w tekstach klinowych. 22,22 Powodem gniewu Bożego jest nie samo wyruszenie w drogę, lecz jego pobudka - chęć zysku, jak wynika z tekstów: Pwt 23,5n; Joz 24,10; 2 P 2,15n; Jud 0,11. Inni widzą w tej rękownicy ład dwóch rękawnych «ręce» opowiadania. 22,28 Por. 2 P 2,15. Rozmowa z ołcym możliwa rozumieć błędnie dosłownie, błędnie jako uzewnętrznienie przeżyty samego Balaama. 22,32 Dosł.: "zbyt stroma". Inni popr. wg LXX, syr., Wlg: "niedobra, niemiła dla mnie, przewrotna" (por. w. 34). 23,3 Tłum. przybliżone. 23,9 Zaznaczona w ten sposób odrębność Izraela. Por. Pwt 7,6. 24,4 Miejsce niejasne, rwanie tłumaczone. Inni popr.: "otrzymuje Boże odpowiedź". 24,7 Tekst niejasny, możliwe: "potomstwo jego jak wody obfite". "Agaga" - 1 Sm 15,8n. Przekł. starożytny: "Gog", typ wroga ludu Bożego; por. Ez rozdz. 38n [->Ez 38,1]; Ap 20,8.

24,16 Zob. przypis do Lb 24,4.

24,17 Tekst mesjański. Por. Mt 2,2. Możliwe tłum.: "W owym czasie zwierchni w adz sprawował zacnie gwiazdozbiór Jakuba i dwignę się pokolenia Izraela".

24,20 Tekst skażony; popr. wg Sam.

24,23 Inni popr. za LXX: "Ujrza Oga" (por. Lb 21,33).

24,24 "Kittim" = wyspy greckie; "Eber" - określenie Transeufratei; tu możliwe Persowie; "przepadnię" - tłum. przybliżone; tekst skażony

26,9n Por. Lb rozdz. 16 [->Lb 16,1].

26,61 Zob. Lb 3,4; Kp 10,1-3.

27,13 Zob. Lb 20,24.

27,16 Zob. Lb 16,22.

31,2 Zob. Lb 20,24; Lb 27,13.

31,6 Zapewne mowa o szatach kapłańskich.

31,8 Zob. Lb 31,16; Joz 13,22.

31,16 Inna tradycja ni w Lb 22,5nn w Balaamie widział typ przewrotnego nauczyciela. Por. Joz 13,22; 2 P 2,15; Jud 0,11; Ap 2,14.

31,18 Chodzi o zupełne wyopienienie ze względu na niebezpieczeństwo religijno-moralne. Dziewczota zaoszczędzono, jako wolne od winy, o której mowi Lb 31,16. Mogły one być niewolnicami i żonami drugorzędnymi (Pwt 21,10-14; Sdz 21,10-14).

31,23 Zob. Lb 19,17-22.

32,3 Popr. wg LXX; por. Lb w. 38; hebr. Sebam.

32,41 Hebr.: Chawwot-Jair.

33,3-49 Por. Wj 1,11; Wj 13,17-19,1;

Lb 20,1.22-25,1; Pwt 2,1-8; Pwt 10,6n.

33,4 Zob. Wj 12,12.

33,11 Sin różne od wspomnianego w Lb 33,36 (inna pisownia hebr.).

34,6 Morze —różne.

34,8 Zob. Lb 13,21.

34,11 Nazwa rozmaicie pisana w rkp i tłum. staro. Miejscowość różna od Ribla z Jr 52,10.

35,12 Mściciel krwi (goel) - wg tej pierwotnej moralności tolerującej zemstę prywatną - jest najbliższym krewnym zamordowanego (Rdz 4,15; Rdz 9,6; Pwt 19,12), jego opiekunem (Kp 25,23nn; Rt 4,3nn). W dalszym znaczeniu Bóg sam jest goelem Izraela: Iz 41,14; Ps 19[18],15.

1,1-4,40 Pierwsza mowa Mojżesza skada się z dwóch części: ze wspomnienia dawnych wypadków oraz udzielenia praktycznych wskazówek co do zachowania wierności wobec Boga.

1,1 Wlg: "Gdzie wiele jest z ota"

Sheet1

- 1,2 Pasma górskie w Edomie
- 1,4 "Sichona" - Por. Pwt 2,26-3,10. "Edrei": wg LXX, Wlg, syr.
- 1,15 Organizacja polityczna oparta by ła u ludów koczowniczych na organizacji wojskowej.
- 1,22-25 Por. Lb rozdz. 13 [->Lb 13,1]
- 1,26-33 Por. Lb rozdz. 14 [->Lb 14,1]
- 1,31 Por. Wj 4,22; Oz 10,4
- 2,4 Por. Lb 20,14-21.
- 2,5 Por. Rdz 36,8. Edomici byli jego potomkami.
- 2,8 Por. Lb 20,14-21.
- 2,9 Szczep wywodzący si ę od Lota (por. Rdz 19,30-38)
- 2,11 Nazwa dotyczy raczej struktury fizycznej. Zaliczano do nich ludy etnicznie różne.
- 2,12 Znani ze «ręde» mezopotamskich.
- 2,19 Wywodzili si ę oni od Lota jak Moabici (por. Rdz 19,38).
- 2,23 Chiwwici: szczep niesemicki; Kaforyci: lud pochodzący z Krety (por. Am 9,7), skąd si ę wywodzili Filistyni.
- 2,24 Por. Lb 21,21-25.
- 2,29 Tu zabieg oratorski: por. Lb 20,20n.
- Izraelici przeszli wzd łu granicy.
- 3,1 Por. Lb 21,33-35.
- 3,11 Dos ła: "o ła". Mowa o bazaltowym sarkofagu.
- O Refaitach zob. Pwt 2,11
- 3,12 Por. Lb rozdz. 32 [->Lb 32,1].
- 3,17 Tj. Morza Martwego (por. Lb 34,11n).
- 3,22 Por. Lb 27,12-23.
- 3,24 Podobne zwroty (por. Pwt 10,17; Pwt 32,16n) bynajmniej nie stwierdzaj ą wielobóstwa - nale ąy je rozumie ć w duchu wypowiedzi z Pwt 4,35.39. Bogowie poga ąscy nie s ą prawdziwi, bo brak im si ły stwórczej (por. Iz 41,23; Iz 43,11-13; 1 Kor 8,5).
- 3,26 Chodzi o brak ufno ći w Boga (por. Lb 20,6-13).
- 3,29 Tj. Baal-Peor, miejscowo ść, gdzie Izraelici oddawali si ę kultowi Baala (por. Lb 25,1-18).
- 4,7 Ta my śl opiera si ę na fakcie wybrania i przymierza (por. 1 Krl 8,10-21; Ps 145[144],18).
- 4,9 Znaczenie tradycji ustnej (por. Pwt 6,20n; Pwt 32,7; Ps 44[43],2; Ps 78[77],3n).
- 4,10 Por. Wj rozdz. 19n [->Wj 19,1].
- 4,13 Por. Wj 20,2-17.
- 4,14 W przeciwie ństwie do Dziesi ęciorga Przykaza ń dane one zosta ły nie wprost przez Boga, lecz za pośrednictwem Moj ąsza.
- 4,24 Przeno ńnia wi ęta z objawienia si ę Boga w

formie ognia i kar zesłanych przez ogień (por.

Wj 3,2)

4,26 Por. Pwt 28,15-68.

4,27 Tę myś powtarzał bóg prorocy: Izajasz,

Jeremiasz, Sofoniasz, Ezechiel, mówiący o "Reszcie

Izraela"

4,30 Por. Am 5,4-6; Oz 5,15; Jr 29,13; Iz 55,6.

Bóg nie odrzuci Ludu Wybranego (por. Pwt 32,26-36;

Jr 10,18; Oz 3,4n; Oz 5,15), którzy się nawrócili w

dalekiej przyszłości.

4,35 Por. Pwt 32,39; Wj 20,3; Iz 43,10-13.

4,41 Por. Pwt 19,1-13; Wj 21,13; Lb 35,11-34;

Joz 20,1-8.

4,44-11,32 Druga mowa Mojżesza przypomina

Przykazania Boga na Synaju (Horebie), "podstawę

wolności w stosunku do Boga"; Izrael tylko dzięki

miłości Boga otrzyma Kanaan w posiadanie.

5,1 Dekalog jest tu poszerzony w porównaniu z

Wj 20,2-17 (zob. przypisy).

5,7 Stwierdzenie, że Bóg jest jeden i

bezpośrednio przebywa wśród swego ludu.

5,20 Liczby wierszy w nawiasach - wg LXX.

6,4 Stwierdzenie monoteizmu.

6,5 Miłość Boga obejmuje bojaźń Boga, kult i

zachowanie przykazań. Całe to Prawo jest prawem

moralnym, nie zaś zbiorem przepisów zewnętrznych.

Tak też rozumiać je Chrystus (Mt 22,37) i św.

Paweł (Rz 13,8n).

6,8 Zob. Wj 13,16.

6,9 Dosłowne rozumienie tego nakazu dało

początek u 1/2ydów tzw. mezuzom.

6,16 Por. Wj 17,7; Lb 20,2-13.

7,22 Por. 2 Krl 17,25.

8,3 Podkreślona jest obietnica Boga (por.

Wj 16,4n; Mt 4,4).

9,2 Zob. Pwt 2,10.

9,6 Wyrażenie, wzorowane na poskramianiu

zwierząt, oznacza upór Izraela, który się nie

chciał poddać Bogu.

9,22 Por. Lb 11,1-34; Wj 17,1-17.

9,24 Tzn. od chwili uznania za swój lud przez

zawarcie przymierza.

10,6-9 Urywek ten, przerywający tok opowiadania,

pochodzi zapewne z późniejszych czasów.

10,8 Por. Lb 1,48-53; Lb 3,1-10; Lb 4,1-33.

10,16 Obrzezanie było symbolem posuszeństwa

nakazom Boga. Por. Jr 4,4.

10,17 "Nad bogami": to znaczy potężniejszy niż

inni bogowie, co nie znaczy jednak, że inni

bogowie mają być rzeczywisty (por. Pwt 4,35);

"podarunek" - aluzja do przekupywania sędziów.

11,4 Por. Wj 14,23-31.

11,6 por. Lb 16,16-35.

11,10 Aluzja do jakiegoś systemu sztucznego

nawadniania ziemi.

11,14n Popr. wg przekł. staroż.: hebr.: "zeł",

"dam"

11,18nn Zob. Pwt 6,8n.

12,2 O centralizacji kultu por. 2 Krl 18,4,22;

2 Krn 31,1; Oz 4,13-18; Am 4,4n.

12,5 Tzn.: "By tam trwale przebywał". Dotyczy to

zbudowania trwałej wieży.

12,12 Chodzi o kaznodziejów z jarmużnicy.

12,15 Uczta nie posiadająca charakteru ofiarnego

(por. Kpł 17,1-7).

12,16 Por. Rdz 9,4; Kpł 17,11-14.

13,1 Wlg: 12,32.

13,2 Chodzi o nadzwyczajne wydarzenie, a nie o

cud w znaczeniu apologetycznym.

14,1 "Dziełmi" - godność ta, oznaczająca

przynależność do Boga, wynika z przymierza z Nim.

Podobnie w sensie indywidualnym: Pwt 32,5;

Iz 1,2nn; Iz 30,1; "zmarłym" - kult boga Baala,

uosobienia zamierzającej i ozywającej się

przyrody.

14,3 Por. Kpł rozdz. 11 [->Kpł 11,1]

14,13-18 Niektóre z nazw ptaków są hipotetyczne.

14,21 Zob. Wj 23,19.

14,22 Ziemia będzie własnością Boga, z tego tytułu

trzeba być opanacim rocznym dziesięcinom.

14,23 Tzn. kierował się wolą Boga, a nie własnym

niezależnym rozumem.

15,2 Chodzi o zwrot pożyczki, gdy pobieranie

odsetek było zabronione (por. Wj 22,24;

Kpł 25,36n).

15,4 Wiza ideału osiągalnego za cenę zupełnej

wierności Bogu; natomiast w. 11 liczy się z

niedoskonałym rzeczywistości (por. J 12,8).

15,9 Miłość ma być bezinteresowna (por.

Mt 5,45-48; Mk 14,12nn). Bóg nie omieszka

wynagrodzić inaczej: Pwt 14,29; Ps 37[36],21n.

15,12 Uzupełnienie Wj 21,1-6 (por.

Kpł 25,39-43).

16,18 Jednym z ich zadań było sędzić (por.

Sdz 3,10; Ps 2,10; Oz 5,1; Oz 13,10).

16,19 Por. o sędziach: Wj 23,3.6-8.

17,3 —lady dawnej religii Bliskiego Wschodu,

ubóstwiającej siły natury.

17,7 Przez ukamienowanie (por. Pwt 13,10n)

17,9 Najwyższe instancje byli kapłani-lewici w
 wityni, gdzie z urzędu wyznaczano Prawo. Por.

jednak Pwt 1,17.

17,15 Władza królewska jako instytucja nie była
 sprzeczna z Prawem Bożym, ale była niebezpieczna
 ze względu na to, że król łatwo mógł nadużyć
 powagi swej władzy. Por. 1 Sm rozdz. 8

[->1 Sm 8,1].

17,16 Por. Pwt 28,68; Lb 14,3n.

18,8 Tekst niepewny (por. Kp 25,32nn).

18,10 Zob. Kp 18,21.

18,11 Por. Wj 22,17; Kp 19,31; Kp 20,6.27;

Lb 23,23; 1 Sm 15,23; 1 Sm 28,3-25 (inicjatorem

jedynego, opisanego w Piśmie w. przekładu

zapytywania zmarłych o przyszłość był król Saul,

mimo że sam poprzednio wydał zakaz takich praktyk;

por. przypis tamże).

18,15 Sformułowanie jest tu ogólne, ale z

J 6,14; J 7,40; Dz 3,22; Dz 7,37 wynika, że w

czasach Chrystusa odnoszono te słowa do Mesjasza

lub Jego poprzednika. Mesjasz miał mieć pełnię

władzy prorockiej, stąd nadawano tym słowom sens

głęboki. Ten wiersz dotyczy jednak w ogóle całej

sukcesji prorockiej.

19,4 Jest to nowelizacja prawa w stosunku do

tradycyjnego prawa o mścicielu krwi, znanego na

całym Bliskim Wschodzie (por. Lb 35,9-34).

19,21 Prawo odwetu było stosowane jako norma

prawa karnego (por. Wj 21,23-25; Kp 24,17-21).

20,1 Cały naród był zobowiązany do witej wojny

w obronie swego kraju.

20,5-7 Dom, pole, rodzina były własnością Boga;

dopełnienie obowiązku względem nich uchodziło,

podobnie jak wojna, za obowiązek religijny. Mogło

też działać uzasadnienie psychologiczne -

wyłączenie niepewnych wojowników (jak w w. 8), bo

i tak zwycięstwo pochodzi od Boga (por.

Sdz 7,1-8).

20,10-20 Tego rodzaju prawo wojenne stosowały

wszystkie ówczesne ludy.

21,2 Prawodawstwa ówczesne czyniły

odpowiedzialnym cały klan za popełnione

morderstwo, na wypadek nie znalezienia zabójcy.

21,8 Ceremonia ma charakter religijny, a nie

magiczny.

21,10-14 Prawo humanitarne, zgodzycie się

oyczajów wojennych.

21,18-21 W starożytności dawano rodzicom

uprawnienia nieograniczone w stosunku do dzieci.

Prawo Mojżeszowe ogranicza tu samowolę rodziców.

21,23 —w. Paweł w Ga 3,13 stosuje te słowa do

Chrystusa, którzy przyłączyli się do siebie przekleństwo

grzechu.

22,5 Chodzi o zmianę ubrania ze względu na kultury

pogańskie lub magię.

22,8 Na tarasie często przebywano.

22,9 Ze względu na odmienne nakazy dotyczące

obydwu.

22,10 Do pracy podobnej używa się zwierząt o

racwniej sile.

22,14 Dziewictwo było i jest warunkiem zawarcia

małżeństwa u wielu ludów Bliskiego Wschodu.

Rodzice więc przechowywali dowody dziewictwa córki

w chwili zaślubin (zob. Pwt 22,17).

22,23 Dziewica zaręczona jeszcze przed

zaślubinami uchodziła za forniczkę, stąd jej współżycie

z innym oceniano jako dobrowolne cudzołóstwo.

23,1 O ile "rozciągnięcie brzegu piaszcza" na

kobiety oznaczało poślubienie jej (Rt 3,9), o tyle

"odkrycie" jest zamachem na wyjątkowe prawo małżeństwa

(zob. Pwt 27,20).

23,3 Inni tłum.: "mieszaniec".

23,5 "Z Egiptu" - por. Lb 20,14-21. "Balaama" -

por. Lb rozdz. 22-24 [->Lb 22,1]; Lb 31,8.

23,15 Chodzi o obecność Arki Przymierza w

obozie.

23,16 Chodzi zapewne o niewolnika, zbiega z

obcego kraju. Traktował go należąco na racwni z

przychodniami.

23,18 Nierzęd sakralny był na Bliskim Wschodzie

uprawiany powszechnie przez kobiety i mężczyźni.

23,19 Zapewne mowa o mężczyźni uprawiającym

nierząd sakralny.

23,25 Wolno było tylko zaspokoić pragnienie.

24,1 Por. Oz 3,1; 2 Sm 3,13-16; Mt 19,3-9.

24,6 Mowa o młynku domowym, koniecznym do

mielenia mąki na chleb, codziennie wypiekany.

24,7 Por. Wj 21,16.

24,9 Por. Lb 12,14n.

24,12 Ubodzy zastawiali piasecz, którym się w

nocy przykrywali.

24,16 Prawo odpowiedzialności zbiorowej

stosowano na całym Bliskim Wschodzie (Kodeks

Hammurabiego i asyryjski). Ujście tutaj podane zna

już Rdz 18,23-32; 2 Sm 24,17; 2 Krl 14,6. Pwt

przechowuje dawne tradycje (por. Jr 31,29n;

Ez 18,1-20).

25,3 Z tego wzgl©du rabini nakazywali uderzyt czterdzieci razy bez jednego (por. 2 Kor 11,24).

25,4 Por. 1 Kor 9,9; 1 Tm 5,18

25,5n Obowiązek wynika z pietyzmu dla zmarłego brata, gdyż imi© tylko syn przekazywa potomnoci (por. Rt 4,1-17)

25,18 Por. Wj 17,8-16

26,5 Abraham by z pochodzenia Aramejczykiem. J©zyk hebr. przyli potomkowie od otoczenia. Wlg:

"Syryjczyk prześladowa ojca mego"

26,14 Zapewne aluzja do zakazanego Prawem kananejskiego kultu przodkw. Inni upatru tu aluzj© do bałwochwalstwa w ogóle.

27,11-26 Nalea one do stylu prawodawstwa

Bliskiego Wschodu.

27,15 Tzn.: "Tak jest"

27,20 Zob. Pwt 23,1.

28,23 Tzn. nie spadnie deszcz na ziemi©

28,24 Wiatr wschodni, który cz©sto wieje w

lecie, sprowadza zabójczy pył.

28,68 Tzn. sprzedadzą ich tam Fenicjanie, znani

z handlu niewolnikami

29,3 Zrozumienie wi©ci i wiernot wobec Prawa

zale od aski Bożej.

29,6n Por. Lb 21,21-22,1; Lb 32,1-42

29,17 Tzn. niech nie b©dzie mi©dzy wami nikogo, kto by namawia do niewiernosci Bogu (por.

Dz 8,23; Hbr 12,15)

29,18 Tłum. przypuszczalne. Sens: zły czowiek

sprowadzi nieszcz©cie na wszystko.

29,22 Por. Rdz 18,20nn; Rdz 19,1-29

29,25 Por. Pwt 4,19.

30,6 Tzn. Bóg sam udzieli łaski nawrconemu

Izraelowi do wypełniania przykazań. Por. Jr 4,4.

30,11 Por. Hi rozdz. 28 [->Hi 28,1]; Ps 119[118]

[->Ps 119[118],1]

30,14 Por. Rz 10,6nn.

32,1 Pieã ułożona jest wg schematu sądu Bożego nad narodem. Jest to podstawa nauki proroków.

Filologia każe pochodzenie jej datowa na wieki

XI - VIII przed Chr.

32,4 Obraz Bożej wierności w zachowaniu przymierza w przeciwieństwie do lekkomylnosci

Izraela.

32,8 Tekst trudny, różnie tłumaczony. W

niektórych przekł. staro. i w tekście z Qumran:

"synów Bożych", "aniow Bożych", może pod wpływem

etymologii ludowej

32,10 Inni popr.: "wśród nocy"

32,11 Orze[^] zmusza swe m[^]ode do wylatywania z gniazda celem twiczenia ich skrzyde[^], a w razie trudno[~]ci unosi je na w[^]asn[^]ych skrzyd[^]ach (por.

Wj 19,4).

32,13 Popr. wg przek[^]. staro³4.; hebr.: "i jad[^]".

"Ze ska[^]y, opoki" - aluzja do plastr[^]ow w szczelinach skalnych i do oliwek rosn[^]ycy[^]ch w[^]r[^]o[^]d

kamieni.

32,15 "Jeszurun" - imi[^]o Izraela (por. Pwt 33,5)

zdrobnia[^]a forma od jaszar = sprawiedliwy.

32,21 Za s[^]u³4[^]b[^] bogom bezsilnym ukarze B[^]o[^]g sw[^]o[^]t[^]j nar[^]o[^]d za pomoc[^] narodu nie obdarzonego znajomo[~]ci[^] Boga.

32,22 Inni dos[^].: "Ogie[^]o buchn[^] mi z nozdrzy".

Por. Ps 18[17],9.

32,27 Nie unicestwi Izraela ze wzgl[^]o[^]du na wrog[^]o[^]w, kt[^]o[^]rzy che[^]piliby si[^]o przypisuj[^]c

zwyci[^]stwo sobie.

32,28 Dotyczy wrog[^]o[^]w Izraela.

32,31 Mowa o bogach poga[^]o[^]skich.

32,35 LXX: "na dzie[^]o pomsty", lecz por.

Rz 12,19.

32,39 Por. 1 Sm 2,6nn; 2 Krl 5,7; Hi 5,18;

Iz 46,9.

32,40 Gest przysi[^]o[^]gi. B[^]o[^]g zap[^]aci wrogom za krzywdy, o ile si[^]o nar[^]o[^]d nawr[^]o[^]ci.

32,43 Tekst hebr. nieznacznie popr. Wg fragmentu z Qumran i LXX: "S[^]awcie, niebioso, Pana, oddajcie

Mu pok[^]o[^]n, synowie Bo³4[^]y (=anio[^]owie)".

32,49 P[^]o[^]no[^]no-zachodnia cz[^]o[^]t[^] wy³4[^]yny moabskiej.

33,2 "Wzeszed[^]" - jak s[^]o[^]o[^]ce wschodzi z dalekich g[^]o[^]r, tak B[^]o[^]g ukazuje si[^]o Izraelowi jako wybawiciel po nocy niewoli. Tekst w. 2n sporny.

"P[^]o[^]n[^]ycy" - inni popr.: "z Nim tysie[^]ce wybranych, kroc[^]ycy[^]ch po Jego prawicy".

33,3 "—wi[^]o[^]ci" - odnosi si[^]o do Izraelit[^]ow jako wybranych do s[^]u³4[^]by Bo³4[^]e[^]j; "Jego" - popr. wg

przek[^]. staro³4.; hebr.: "w twoim r[^]o[^]ku".

33,5 Zob. przypis do Pwt 32,15.

33,6 Inni popr. za LXX: "niech b[^]o[^]dzie liczny".

33,8 Por. Lb 20,1-13.

33,9 Tzn. Boga ukocha[^] ponad wszystko. Por.

Wj 32,25-29; Lb 25,7-13.

33,10 "Tob[^]" - dos[^].: "wobec Twoich nozdrzy";

"ca[^]o[^]palenia" - dos[^].: "doskona[^]e ofiary".

33,13 Pokolenia Efraima i Manasses, syn[^]o[^]w J[^]o[^]zefa, by[^]y po[~]r[^]o[^]d pokole[^]a p[^]o[^]no[^]nych

najmocniejsze.

33,16 "Mieszkaniec Krzaku" - opisowe okre[~]lenie

Jahwe (Wj rozdz. 3 [->Wj 3,1]). "Dzie[^]a Jego" -

inni t[^]um.: "niech zst[^]pi". "Ksi[^]cia" - Wlg:

"Nazarejczyka" (por. Rdz 49,26; Lb 6,1); nasuwa

si[^] t[^]umaczenie "po[^]wi[^]cone go w[^]r[^]cd braci".

33,18 Wyst[^]puje[^] [^]cznie z Zabulonem ze wzgl[^]du

na [^]cis[^] [^] z nim [^]czno[^] t[^].

33,19 Chodzi o Karmel (por. 1 Krl 18,20).

33,24 Jego ziemia wyda nadmiar oliwy

33,25 Aser ma niezdo[^]byte twierdze.

33,26 Zob. Pwt 32,15.

33,27 Tzn. udziela pomocy.

33,28 Inni popr.: "samotnie mieszka Jakub-EI"

(nazwa teoforyczna).

@ Wst[^]p do Pi[^]cioksi[^]gu

Pierwsz[^] cz[^] t[^] Starego Testamentu tworzy zbier,

zwany w tradycji grecko-[^]aci[^]skiej Pi[^]cioksi[^]giem,

czyli Pentateuchem, w Biblii za[^] hebrajskiej

Prawem (Tora) lub Prawem Moj[^]esza. Pi[^] t[^] kolejnych

ksi[^]g tego zbioru (Rdz, Wj, Kp[^], Lb, Pwt)

przedstawia tu najdawniejszy etap historii Izraela

oraz jego prawodawstwo. Podzia[^] ca[^] o[^]ci na pi[^] t[^]

cz[^] o[^]ci podyktowa[^]y obok tre[^]ci zapewne tak[^]e

wzgl[^]dy praktyczne, zwi[^]zane ze sposobem pisania

na zwojach. Nie przes[^]dzaj[^]c zagadnienia, czy

podzia[^] ten si[^]ga najpierwotniejszych form

Pi[^]cioksi[^]gu, jest on z pewno[^]ci[^] bardzo dawny,

znany ca[^]ej tradycji [^]ydotskiej i

chrze[^]cija[^]skiej. O ile Biblia hebrajska nazywa

poszczeg[^]lne cz[^] o[^]ci od pierwszych ich s[^] t[^]w, o tyle

grecko-[^]aci[^]skie t[^]umaczenia nada[^]y im specjalne

nazwy, nawi[^]zuj[^]ce do tre[^]ci ksi[^]g lub ich

w[^]a[^]ciwo[^]ci.

Pi[^]cioksi[^]g rozwija jeden zasadniczy temat:

opisuje genez[^] i teokratyczny charakter

spo[^]eczno[^]ci Bo[^]ej w trzech kolejnych etapach: od

pocz[^]tku [^]wiata do Abrahama, dalej poprzez dzieje

patriarch[^]w do pobytu w Egipcie i wreszcie od

wyj[^]cia z niewoli egipskiej do [^]mierci Moj[^]esza.

Czyni to nie tylko przez bezpo[^]redni opis

historyczny, ale o wiele bardziej w obszernych

zbiorach praw, gwarantuj[^]cych bezpo[^]redni wgl[^]d w

struktur[^] Izraela.

Punktem wyj[^]cia Pi[^]cioksi[^]gu jest akt stw[^]rczy

Boga wraz ze swym kulminacyjnym punktem -

stworzeniem cz[^]owieka i zapewnieniem mu idealnych

warunk[^]w bytowania. Historia ludzko[^]ci staje si[^] w

Biblii jednocze[^]nie histori[^] zbawienia, poniewa[^]

człowiek przedstawiony jest jako istota upadła i grzeszna, potrzebująca zbawczej działalności Bożej. Inicjatywę podejmuje sam Bóg, wybierając kolejno protoplastów, pokolenia, rody i rodziny z powszechnego zalewu grzechu i przewrotności. Okres prehistoryczny dziełw narodu zamyka postać Abrahama, herosa wiary; jego potomstwo, Izrael, będzie dziedziczył zbawcze obietnice Boże aż do chwili definitywnego odkupienia spod jarzma grzechu. Wraz z patriarchami dzieje narodu Bożego stają u progu okresu historycznego, znaczonego niby milowymi kamieniami przejawami opieki Bożej. Tak rozumie Pięć ksiąg dzieje rodziny Abrahama, jej wędrówki, przeniesienie się i pobyt w Egipcie, wystąpienie Mojżesza i wreszcie drogę ku Ziemi Obietnic. Powołanie Mojżesza stało się punktem zwrotnym w realizacji zbawczych planów Jahwe, Boga Izraela. Tradycja Biblijna czyni więc Mojżesza nie tylko rzecznikiem i pośrednikiem przymierza synajskiego, najważniejszego aktu religijnego dziełw, ale przypisuje mu autorstwo pewnych przynajmniej części prawodawstwa sakralnego i cywilnego zawartego w Pięciu księgami. Najbardziej wymowny jest zresztą fakt, że aż cztery spośród piąciu ksiąg zajmują się dziejami narodu w ramach cyklu życia Mojżesza.

Już w starożytności przedchrześcijańskiej istniało mocne przeświadczenie o bardzo dawnym pochodzeniu Pięciu ksiąg. Niepamiętna tradycja wskazywała na Mojżesza jako autora niemal całego Pięciu ksiąg (z wyjątkiem opisu jego śmierci w zakończeniu Pwt, przypisywanemu Jozuemu). —ładem tej powszechnej tradycji jest jedna z nazw zbioru. Sam Pięć ksiąg nie świadczy nigdzie wyraźnie o autorstwie Mojżesza, a powszechne przeświadczenie o nim było nie tyle owocem literacko-naukowej analizy ksiąg, ile szerszego uwydatnienia roli Mojżesza w opisach i ustaleniu prawodawstwa. Niemniej pewne wypowiedzi piąciu ksiąg każe przypuszczać, iż działalność literacka nie była zupełnie obca Mojżeszowi. Wiele anachronizmów, powtórzeń i oczywistych uzupełnień wskazuje na to, że Pięć ksiąg w swej obecnej postaci ma za sobą drogę historyczną; dane te nie pozwalają przypisywać go jednemu autorowi. Początki tej historii giną w mrokach przekazywanych ustnie z pokolenia na pokolenie rodowych tradycji, przekraczających swą starożytność czasy Mojżesza. Takie urywki zawierają niewątpliwie poszczególne księgi zbioru

- np. Rdz 4,23-24; Rdz 6,1-4; Rdz 9,25-27; Rdz 14,1nn (?); Wj 4,24-26; Lb 21,18.27-30 i in.; w pœniejszych opracowaniach zostały one wzbogacone refleksjami popularnymi lub nawet teologicznymi. Dla historii Piœcioksiœgu znacznie waœniejsze jest jednak ustalenie moœliwie najpierwotniejszego rdzenia literackiego. Za taki przyjmuje siœ dziœ powszechnie zbiór apodyktycznych przepisów (Wj 20,2-17; Pwt 5,6-17) Ksiœg Przymierza (Wj 20,22-23,14), obok szeregu opisów historycznych (np. Rdz 29-33 [->Rdz 29,1]; Wj 3-15 [->Wj 3,1] i in.). Staroœytny koloryt prawodawstwa i wierny obraz stosunków panujacych w XIII wieku przed Chr. w Palestynie pozwalaj¹ siœ tu dopatrywaæ œladów kompilacyjnej i literackiej dzie³noœci Mojœesa. Równolegle powstawa³a nadal znacznie bardziej rozbudowana tradycja ustna, wywodz¹ca siœ ze œrodowiska Mojœesa i gromadz¹ca pod jego imieniem takœe pœniejszych prawa, opisy, a nawet urywki poetyckie. Nie znaczy to, by tradycja biblijna ca³¹ najstarsz¹ dzie³noœæ przypisywa³a Mojœesowi, skoro wymienia takœe inne zbiory (Lb 21,14; Joz 10,13). Niemniej Mojœesz pozosta³ w œwiadomoœci Izraela pierwszym uchwytym i najwaœniejszym ogniwem d³ugiej tradycji piœciu ksiœg Tory, a Nowy Testament podj¹æ tradycj¹ i przekaza³ pokoleniom chrzeœcijaœskim.

Od tych nieatwo uchwytnych pocz¹tków Piœcioksiœgu do dzisiejszej jego postaci prowadzi d³uga droga. Spo³ecznoœæ izraelska nie przekazywa³a biernie tych tradycji religijnych, podobnie jak nie pozostawa³a biern¹ wobec swej historii i jej g³ównych postaci. Szuka³a w nich gwarancji swojej egzystencji, szuka³a takœe coraz to nowych, aktualnych wartoœci. Czynnikiem pobudzaj¹cym myœl religijn¹ by³o przede wszystkim natchnienie Boœe, udzielane wszystkim tym, ktœrzy przyczyniali siœ do wzbogacenia skarbnicy œowa Boœego. Poszczególne etapy kszt¹tuj¹ce Piœcioksiœg moœna jedynie odtworzyæ w ogólnych ramach, kieruj¹c siœ œamudn¹ analiz¹ dzisiejszej jego treœci oraz zachowan¹ spuœcizn¹ literack¹ ludów staroœytnego Wschodu.

Wraz z ukonstytuowaniem siœ i utwierdzeniem teokratycznej monarchii w Izraelu nasuwa³a siœ refleksja nad przesz¹oœci¹ narodu. W atmosferze pokoju koñcowych lat panowania Dawida i z¹tego okresu Salomona w œrodowisku, zwanym przez wspœczesn¹ krytyk¹ "jahwistycznym", zebrano

starannie najdawniejsze - literackie i pozaliterackie - tradycje w jedn histori Izraela, pokazaną na tle dziełw świata i ludzkości. Historia stanowi tylko to zbawczej działalności Bożej związanej z instytucj teokratycznej społeczności Bożej. Działalność ta rozwija się w myśl obietnic danych Abrahamowi, a potwierdzonych wielokrotnie przez Boga, zwszcza w dziele uwolnienia z Egiptu i w wędrówce po pustyni pod przewodnictwem Mojżesza. W tym świetle odczytano dawne tradycje o Mojżeszu, nadając im bardziej jednolitą form, ale i aktualną treść. Wyjątkowe stanowisko Izraela wśród innych narodów tak pod względem politycznym, jak i religijnym, rozumiano więc jako konsekwencj dawniejszych etapów dziełw narodu. Jednocześnie aktualizacji uległa dawna Księga Przymierza, odnawiana systematycznie w ramach kultowych obrzędów Paschy. Dawne prawodawstwo Boe, potwierdzone w swym Boskim pochodzeniu przez bieg wypadków, zostało jeszcze ściślej związane nie tylko z dziejami Izraela, ale z yciem publicznym i prywatnym narodu. Ze rodowiska "jahwistycznego" pochodzą niemal wszystkie waniejsze zapowiedzi mesjańskie Picioksigu (Protoewangelia: Rdz 3,15; proroctwa: Rdz 49,10; Lb 24,17). Nie bez znaczenia by też fakt, że tradycja "jahwistyczna" była ściśle związana z dynasti Dawidową i Jud, i to w okresie, kiedy państwo Izraela stanowiło jeszcze polityczną jedność.

Nieco inne założenia zdradzają teksty pochodzenia "elohistycznego" (E), opierajc swe refleksje teologiczne w ślad za prorokami na przymierzach zawartych między Bogiem a Izraelem od Abrahama aż do przymierza synajskiego (por. Dekalog, bogoswiestwa Mojżesza). Te właśnie przymierza stanowi gwarancj zbawczej opieki Bożej nad Izraelem. Tradycja ta prowadzi na teren państwa pocnego i rozwija się w czasach proroka Elizeusza. Tam także naley doszukiwa się początków "deuteronomicznych" (D), fragmentów Picioksigu akcentujących pewne inne momenty historii zbawienia i związanego z nią prawodawstwa. Posługując się stylem kaznodziejskim domaga się tradycja deuteronomiczna dokładnego zachowywania Prawa Bożego, jedności kultowej (jedna świątynia) i odrzucenia wszelkiego synkretyzmu. Jako podstawa i gwarancja wszystkich sakralnych instytucji izraelskich występuje Tora

(Prawo). Po upadku państwa północnego tradycja deuteronomiczna rozpowszechniła się na terenie królestwa judzkiego, a nawet stała się w okresie reformy Jozasza i niewoli babilońskiej dominującym prądem teologicznym, a zarazem stylem literackim. Toteż charakter deuteronomiczny zdradzają nie tylko Pwt i urywki innych ksiąg, ale także niektóre księgi historyczne (szczególnie 1-2 Krl) i prorockie (Jr, Ez), powstałe w tym czasie.

Tradycja kapłańska (P) wreszcie łączy zbawcze funkcje nie tyle z teokratyczną monarchią reprezentowaną przez dynastię Dawida (jak tradycja J), ale z instytucją kapłanów i lewitów. Za najstarsze ujęcie literackie P uważa się powszechnie tzw. Kodeks wiśtołci (Kp 17-26 [->Kp 17,1]), domagający się od Izraela doskonałego życia religijnego (kult, ofiary, wiśta) i moralnego. Spojrzenie kapłańskie na historię własnego narodu jest nieco inne od poprzednich; ma ono na uwadze naród przebywający w niewoli w Babilonie, z dala od kraju, zachowujący jako teokratyczna społeczność kultową wiarę w Boga i w jego zbawcze plany. Tradycja kapłańska rozwijała się także jeszcze po powrocie z niewoli i odegrała w procesie kształtowania się Piścioksięgu szczególnie doniosłą rolę.

Te cztery tradycje teologiczne (zwane także mniej słuśnie "kramami") nie wyczerpują bynajmniej długości i niezmiernie skomplikowanej historii Piścioksięgu. Wpływa nań liczne inne tradycje ustne, oddziaływały nań także i tendencje teologiczne dość trudno uchwytnie. Toteż bez większej przesady można powiedzieć, że Piścioksięg nosi ślady wszystkich ważniejszych etapów teologii Izraela od zarania jego dziejów aż do okresu judaizmu. Poszczególne tradycje oddziaływały wzajemnie na siebie, wchłaniały lub tworzyły nowe prądy albo stanowiły punkt wyjścia nowych tradycji. Piścioksięg jest nie tylko echem tradycji ustnych lub spisanych, ale jest także ich współtwórcą. Stąd właśnie płynie jego wyjątkowy charakter w Izraelu.

Kiedy Piścioksięg przybrał dzisiejszą swą formę tworząc z szeregu zbiorów i tradycji jedno monumentalne dzieło historyczno-prawne, niepodobna dziś określić. Było to zapewne owocem wielu kolejnych prób i wysiłków teologicznych i literackich. Nastąpiło to być może w okresie

perskim, za czasów Ezdrasza i Nehemiasza, w każdym razie po niewoli babilońskiej. Przez cały okres formowania się księgi Pięcioksiąg doniosła rolę w narodzie Izraelskim: był przewodnikiem pokoleń i drogowskazem, księga, która dawała odpowiedź na wszystkie pytania religijne; był księgi spełnionych obietnic i zapowiedzi nowych. Dla judaizmu po powrocie z niewoli był Pięcioksiąg nadto programem odnowy życia narodowego oraz niedoścignym wzorem "drogi Bożej". Był jednocześnie prawodawstwem religijnym i cywilnym dla żydów rozproszonych po całym ówczesnym świecie cywilizowanym, niejako gwarancją ich odrębności narodowej i religijnej.

Spojrzenie chrześcijańskie na Pięcioksiąg jest nieco inne. Poszczególne księgi opisują wczesną historię zbawienia i pierwszy etap długiej drogi ludu Bożego z Bogiem. Tak ich prawodawstwo, jak opisy historyczne zdają się mniej lub bardziej wiadomie ku Chrystusowi. Używając słowa Pawła, Prawo było strażnikiem aż do objawienia się wiary, było wychowawcą ku Chrystusowi (Ga 3,23-24). Sam Boski Mistrz nie odrzuca Prawa, lecz wypełnia je, tak jak ani jedna jota, ani jedna kreska nie zmieni się w nim (Mt 5,18). Chrześcijanie są wolni od przepisów dawnego Prawa, niemniej wypełniają jego postulaty religijne i moralne w duchu miłości Chrystusowej. NT przytacza też cały szereg zdarzeń i obrzędów Pięcioksięgu będących to zapowiadających, będących też wyjaśniających zdarzenia Nowego Przymierza. Słowem, nowa ekonomia zbawienia uważa Pięcioksiąg za prawdziwe słowo Boże, zachowujące stałość i trwałość wartość (Konst. Dei Verbum IV, 14) dla naszego pouczenia i zbawienia (por. Rz 15,4).

@ Wstęp do Księgi Rodzaju

Nazwa księgi w przekładzie polskim wywodzi się z greckiego Genesis (przyjętego przez tradycję łacińską i dawniejsze polskie tłumaczenia), które z kolei oddaje najbardziej charakterystyczne wyrażenie hebrajskie księgi (toledot, "rodowód", "początki", "dzieje"). Nie tylko konkluzja kapłańskiego opisu stworzenia (Rdz 2,4), ale także wiele innych części księgi (np. Rdz 5,1; Rdz 6,9; Rdz 10,1; Rdz 25,12; Rdz 36,1 itd.) przedstawia treść ich jako swoiste "genealogie" lub "dzieje" w najszerszym znaczeniu tego słowa. Hebrajska Biblia, zgodnie z przyjętym przez siebie

zwyczajem, określa to księgi od pierwszych jej słów (beresit - "Na początku...").

Już sama nazwa daje pierwsze, ogólne informacje o charakterze księgi. Chodzi w niej nie tyle o odtworzenie dokładnego przebiegu opisanych wydarzeń, ile o szereg utrwalonych, bardzo dawnych przekazów o początkach ludzkości, ludzkiego i ludzkiego narodu. Opowiadania te, często o charakterze ludowym, etiologicznym lub pouczającym, zawierają echa pewnych faktów historycznych i wielowiekowych doświadczeń dziejowych narodu. Utrwalano je nie w sposób, odpowiadający nawet w przybliżeniu wymogom współczesnego dzieła historycznego, ale spontanicznie, często schematycznie, tak jak je przekazywano na całym starożytnym Wschodzie. Nadto na tradycjach Ludu Wybranego od samego zarania jego dziełom dobrze wyczuwalne piętno wycisniona wiara w jedyne Boga i nieodwołalne związanie losu narodu z Nim. Materiały te wzbogaciła i pogłębiona przez późniejszą refleksję teologiczną, poprzedzającą ich spisanie i zredagowanie w dzisiejszej postaci. Tworzywo tych najdawniejszych przekazów jest często wspólne z kulturalnym dorobkiem starożytnego Wschodu, z jego wyobrażeniami i tradycjami (np. o potopie, o wieży Babel), ale różni się wyraźnie czystością i głębią myśli religijnej oraz kierowanym przez charyzmat natchnienia uzasadnieniem teologicznym.

Największą rolę w opracowaniu tych różnorodnych tradycji odegrała tradycja kapłańska (P) i jahwistyczna (J), choć i elohistyczna (E) nie jest tu bez znaczenia. Proces wzajemnego oddziaływania tych przekazów trwa bardzo długo, tzn. aż do okresu perskiego. Współczesna egzegeza, krytyka literacka i refleksja teologiczna stara się odtworzyć przynajmniej w przybliżeniu jego przebieg i etapy. Wynika z tych badań, że Księga Rodzaju w dzisiejszej swej postaci wywodzi się z kłębka kapłańskich, które wycisnęły na niej szczególnie wyraźne znamiona teologiczne, porządkując, systematyzując i uzupełniając wszystkie tradycyjne materiały. Nastąpiło to przypuszczalnie w okresie perskim. W każdym razie nieliczne świadectwa pochodzące z w. III przed Chr. wydają się znać Rdz w dzisiejszym układzie.

Tematycznie Można wyróżnić w Rdz dwie większe części: Prehistorię, obejmującą dzieje od początku świata i ludzkości do Abrahama (Rdz 1-11

[->Rdz 1,1]) i historii Patriarchów, protoplastów narodu wybranego, doprowadzoną aż do pobytu Izraelitów w Egipcie (Rdz 12-50 [->Rdz 12,1])

Pierwsza część, bardziej popularna i etiologiczna niż druga, stara się obrazowo opisać nie tylko powstanie świata i pojawienie się człowieka, ale wyjaśnia na sposób religijny wiele zjawisk, zwyczajów, instytucji, ukazuje zróżnicowanie etniczne i językowe, kulturowe, wreszcie na płaszczyźnie etycznej przedstawia pojawienie się zła na świecie i jego zwiastujące owoce. Chodzi tu raczej o etapy dziejów ludzkości niż o konkretne wydarzenia (stworzenie, raj i pierwszy grzech, bratobójstwo, potop i pierwsze przymierze z Bogiem, wieża Babel); swoisty koloryt nadaje tym etapom rodowody Kainitów, Setytów wraz z listą narodów.

Przejściem do drugiej części, historycznej, jest genealogia Semitów, z których wywodzi się Abraham. Treść Rdz 12-50 [->Rdz 12,1] są dzieje rodu Abrahama, uważanego przez Izraelitów za przodka całego narodu. Na pierwszy plan wysuwają się tu, poza samym Abrahamem (12-25 [->Rdz 12,1]) i synem jego Izaakiem (26 [->Rdz 26,1]), zwłaszcza wnuk Abrahama, Jakub (27-35 [->Rdz 27,1]) i jeden z dwunastu jego synów, Józef (37-50 [->Rdz 37,1]). Mniej miejsca poświęca księga przyrodniemu bratu Jakuba, Ezawowi (36 [->Rdz 36,1]), i poszczególnym synom Jakuba (Juda: 38 [->Rdz 38,1]). Ci ostatni jednak stanowiły wyraźne uzasadnienie przyjętego w czasach historycznych podziału Izraela na dwanaście pokoleń.

Księga Rodzaju ma z wielu względów wyjątkowe znaczenie teologiczne dla Biblii. Przede wszystkim daje ona jednoznaczny, religijny obraz świata i człowieka na tle planów Bożych, stanowiąc tym samym starotestamentalną podstawę dla światopoglądu budowanego na wierze w jednego Boga. Stwórca nieba i ziemi (wraz z człowiekiem) jest Jahwe, Bóg Izraela, związany ze swym narodem wiecznym Przymierzem. Punktem wyjścia refleksji teologicznych księgi jest terazniejszość narodu wódrującego z Bogiem: w podaniach o dawnych dziejach narodu szukano podstawy i gwarancji tej terazniejszości, a zwłaszcza obietnic zbawczej przyszłości. Ta ostatnia jest zarysowana w Rdz jedynie w konturach, niemniej stanowi ważny punkt wyjścia dla postępującej realizacji zbawczej woli Boga nie tylko wobec Izraela, ale i całej

ludzkości. Czwarta Ewangelia, opisująca inaugurację nowego stworzenia przez przyjęcie Jezusa Chrystusa, Słowa Wcielonego, na świat, posłużył się w Prologu właśnie schematem i reminiscencjami z opisu stworzenia świata w Rdz 1. Podobnie uczynił w. Paweł, przedstawiając Abrahama jako typ człowieka kierującego się wyjątknie wiarą, a Chrystusa Odkupiciela - jako drugiego Adama (Rz 5,12-17), pierwotnego wobec każdego stworzenia (Kol 1,15). Teologia Rdz jest pierwszym ogniwem historii zbawienia, które nabiera pełnego wyrazu przez czyn Chrystusa, jest ogniwem, które czyni zrozumiałym cały dialog między człowiekiem a Bogiem.

@ Wstęp do Księgi Wyjścia

Nazwa księgi, pochodząca od greckich tłumaczeń LXX (Exodus, tj. Wyjście, domyślnie z Egiptu), ujmuje tylko częściowo treść Księgi Wyjścia. Odpowiada ona zaledwie pierwszej i drugiej części Księgi, gdzie jest mowa o uwolnieniu Izraelitów z Egiptu (Wj 1,1-15,21) i ich podróży do góry Synaj (Wj 15,22-18,27). W części za trzeciej i czwartej tej księgi mieści się opis zawarcia przymierza na Synaju (Wj 19,1-24,18) i różnych prac dotyczących kultu, wreszcie opis odstępstwa Izraela i odnowienia przymierza (Wj 25,1-40,38). Biblia hebrajska zatrzymuje jako nazwę księgi pierwsze jej słowa: Weelle szemot

Księga Wyjścia kontynuuje opowiadanie Księgi Rodzaju o patriarchach izraelskich, a w szczególności o gościnnym przyjęciu przez faraona ojca i braci Józefa, którzy mieszkają we wschodniej części delty Nilu rozrosli się z biegiem lat w wielki naród. Ten szybki rozrost Izraelitów w Egipcie przeraził Egipcjan i ich władców, dlatego postanowiono cięskim uciskiem powstrzymać temu kres. Jednakże w zamiarach Bożych ucisk i prześladowanie Izraelitów miały oddalić ich od religii Egipcjan, a skłonić do powrotu do ziemi ojców. Bóg nie zapomni ludu swego w ucisku, ale da mu wybawiciela w osobie Mojżesza. Po starannym wykształceniu na dworze faraona, zmuszony do ucieczki na pustynię synajską, Mojżesz miał tam tajemnicze widzenie Boga i otrzymał obietnicę wyprowadzenia Izraelitów z Egiptu. Szeregiem znaków cudownych, zwanych plagami (Wj 7,14-12,33), która miała Jahwe upokorzyć faraona,

zmuszając go do wypuszczenia Izraelitów z kraju.

Gdy po wyjściu znaleźli się Izraelici pod górą Synaj rozegrało się największe zdarzenie w Starym Testamencie. Był nim objawienie się Jahwe całemu Izraelowi i Jego uroczyste zobowiązanie się do opieki nad nim z równoczesnym zobowiązaniem się Izraela do wierności wobec Boga. To wzajemne zobowiązanie się Boga i Izraela tradycja biblijna ujęła w formę przymierza, znaną na całym biblijnym Wschodzie. Izrael otrzymał do Boga nie tylko przykazania, czyli Dekalog (Wj 20,1-17) i tak zwany Kodeks Przymierza (Wj 20,22-23,19), ale i szereg przepisów dotyczących zorganizowania kultu na pustyni.

Już z treści Księgi Wyjścia wynika jej szczególny zresztą Pięcioksięgi jako ogniwa pośredniego. Natomiast szczególny Wj z resztą Pięcioksięgi wskazuje treść i formę tej księgi. Jest to dzieło złożone z różnych «rodów», a raczej tradycji, które choć w swej istocie wywodzą się od Mojżesza, to jednak rozwinęły się w różnych sanktuariach, gdzie się gromadził Izrael na różne uroczystości. Tam recytatorzy przypominali gromadzącemu się ludowi wielkie czyny potęgi Pana, Boga Izraela i Jego haskawaństwo dla swego ludu. Opowiadanie takie, jak o wyjściu z Egiptu czy o podróży przez pustynię i zawarciu Przymierza pod górą Synaj stanowiły genezę takich wydarzeń, jak Pascha czy —włóto Namiotów. Tu w sanktuariach rozwinęły się też prawa Mojżeszowe w przepisy regulujące kult, życie kapłanów i wiernych. Jak z czasem prawa ujęto w kodeksy, tak znów opowiadania grupowano w cykle. Spisanie pewnych części tych tradycji nastąpiło dość wcześnie bez szkody dla tradycji ustnej, która się dalej rozwijała. Jest to dzieło wieków. Najstarsza część tradycji w swej aktualnej formie miała być spisana gdzieś w czasach Dawida czy Salomona. Następne trzy tradycje zostały kolejno zredagowane w początkach istnienia królestwa północnego, potem pod koniec istnienia południowego i wreszcie w czasach niewoli w Babilonii.

Ze względu na wzmianki Wj o działalności pisarskiej Mojżesza (Wj 24,7; Wj 34,27) należały przyjąć, że niektóre części tej księgi zostały przez niego spisane. Do nich prawdopodobnie należą: Kodeks Przymierza, Dekalog oraz niektóre przypisy dotyczące kultu. Szczegółowe bowiem badanie treści, a zwłaszcza formy tych praw,

wskazuje w wielu wypadkach na koczowniczy tryb życia Izraelitów. W formie zaapodyktycznej, zawsze i wszędzie obowiązującej, mógł dawać prawa jedynie Mojżesz, który uważa się, i szuszenie, za powołanego przez Boga nie tylko wodza Izraela, ale i jego prawodawcę.

Odkrycia archeologiczne pozwoliły poznać nie tylko starożytność praw zawartych w Księdze Wyjścia, ale również ocenić wartość historycznych opowiadań zawartych w tej księdze. Sam pobyt Izraelitów w Egipcie i ich ucisk nie mógł ulegać wątpliwości, gdyż o tym pobycie i wyjściu zachowała się żywa pamięć w historii izraelskiej. Ponadto «różne pozabiblijne potwierdzają analogiczne imigracje z Azji do Egiptu. Cały szereg tekstów egipskich wspomina o uciążliwych pracach obcokrajowców przebywających w Egipcie i oznaczonych nazwą Apiru, analogicznymi do biblijnej 'Ibri, którą Wj oznacza przebywających w Egipcie Izraelitów. Odkrycia archeologiczne zdają się przemawiać za wyjściem Izraelitów w XIII w. przed Chr. Ostatnio poznanie form przymierzy chetyckich i ich porównanie do przymierza synajskiego wykazało nie tylko starożytność idei przymierza synajskiego, ale również i starożytność ujęcia tej idei w Biblii w obecnej formie.

Księga ta jest niezwykle bogata w treści religijne. Zawiera ona przede wszystkim dwie podstawowe prawdy religii ST: 1) że Pan jest jedynym Bogiem, którego należy czcić, 2) że Pan zawarł przymierze z narodem Izraelskim, wybierając go na swój szczególny własność. Dla Izraela, jak i potem dla chrześcijan, to wybranie jest prawdą wyróżniającą ich religię od religii innych narodów. W innych religiach Wschodu biblijnego wódczy ludzi z bóstwem był konieczny, wynikał z natury rzeczy, a w ST był aktem wolnej woli Boga osobowego, który opiera się na fakcie wyboru niezastępowanego i opartego jedynie na miłości.

Idea wybraństwa Izraela jest związana ściśle w Księdze Wyjścia z ideą przymierza. Jak wybraństwo Izraela wydało odejście jako od narodu wiótego specjalnej służy Bogu, tak znów przymierze precyzowało to służy, zobowiązując Izraelitów do zachowania przykazań Bożych. Przez zachowanie tych przykazań mogli Izraelici odzyskać Bogu za wybraństwo i wybawienie z niewoli. Celem wybraństwa Izraela było przechowanie monoteizmu

etycznego dla dobra całej ludzkości.

Księga Wyjścia wywarła wpływ na inne księgi biblijne. Szczególnie często nawiązuje do tego dzieła Księga Izajasza, przyrzekając w swej pierwszej części (rozdz. 1-9 [->Iz 1,1]) wybawienie Izraela od grozy Asyryjczyków, a w części drugiej (rozdz. 40-55 [->Iz 40,1]) zapowiadając bliskie uwolnienie z niewoli babilońskiej. Również podobnie czyni prorok Jeremiasz, zapowiadając Izraelitom powrót z Babilonu do Jerozolimy, gdzie utworzy nowy lud Boży, mający nowe przymierze, które zniesie przymierze stare (Jr 31,31nn). Bardzo szeroko wykorzystał w prorok Ezechiel w ostatniej części swej księgi (rozdz. 40-48 [->Ez 40,1]). Nawiązują do Wj również Psalmy (66[65] [->Ps 66[65],1], 77[76] [->Ps 77[76],1]; 78[77] [->Ps 78[77],1]; 95[94] [->Ps 95[94],1]; 135[134] [->Ps 135[134],1]; 136[135] [->Ps 136[135],1]) oraz Księga Mądrości (Mdr 11,2-19,22). Już w ST zarysowuje się typologiczne znaczenie Księgi Wyjścia. Wybawienie z Egiptu jest typem ery mesjańskiej, która będzie jakimś szczególniejszym zbliżeniem się ludzi do Boga. Cuda dokonane przy pierwszym wybawieniu powtórzy się przy nowym, inauguracyjnym teoer, z tym jednak, że to nowe wybawienie będzie wspanialsze (Iz 52,13).

Księgi NT kontynuują typologiczne wyjaśnienie Księgi Wyjścia. —w. Paweł w cudownym przejściu przez Morze Czerwone widzi typ chrztu wiatego, w mannie i wodzie wyprowadzonej ze skały - typ Eucharystii (1 Kor 10,2-4), a Chrystusa nazywa naszym Paschą (1 Kor 5,7). Również w. Jan Ewangelista w prawodawcy Mojżeszu dopatruje się typu Chrystusa (J 1,17; J 3,14; J 6,32). W Apokalipsie zaś porównuje zwycięstwo wybranych z przejściem Izraelitów przez Morze Czerwone (Ap 15,3).

@ Wstęp do Księgi Kapłańskiej

Księga ta w Biblii hebrajskiej nie ma osobnej nazwy poza początkowymi słowami Wajjikra', być bowiem tylko jedną z części składowych Pięcioksięgi. Greccy tłumacze w III w. przed Chr. nadali jej nazwę Leuitikon, tj. Księga Lewicka, dlatego że zawiera ona szereg przepisów dotyczących kultu w świątyni, sprawowanego przez kapłanów i lewitów. Ten tytuł został przyjęty

przez Wulgatę. W języku za polskim przyję się
tytuł Księga Kapłańska

Tę księgę ma charakter prawniczy. Zawiera ona przepisy liturgiczne: o ofiarach (rozdz. 1-7 [->Kp^{1,1}]), o wprowadzeniu w czynności kapłańskie Aarona (rozdz. 8-10 [->Kp^{8,1}]), o czystości rytualnej (rozdz. 11-16 [->Kp^{11,1}]), ale także prawa regulujące życie moralne (prawo wiążące: rozdz. 17-26 [->Kp^{17,1}]). Rozdział 27 [->Kp^{27,1}] stanowi dodatek i zawiera rodzaj taks dla tych, którzy lubowali Bogu oddanie jakiej osoby lub rzeczy, a chcieli zobowiązanie swoje ułożyć w pieniądzu, a nie w naturze. Kp jest wyrazem troski o wysoki poziom moralny ludu Bożego i o należyte sprawowanie kultu. Miała ona wielkie znaczenie dla wychowania ludu izraelskiego i przepojenia go duchem religijnym

Księga ta zawiera swe powstanie i rozwój kapłańskiemu. Stanowi ona część dokumentu zwanego "Kodeksem kapłańskim" (P), który jest jedną z zasadniczych części składowych Pięcioksięgi. Tę księgę opiera się na bardzo dawnych tradycjach izraelskich, sięgających swymi początkami czasów Mojżesza. Tradycje te były w ciągu wieków stopniowo uzupełniane i dostosowywane do zmieniających się warunków życia. W obecnej księdze Kapłańskiej najstarszą część jest tzw. "Prawo wiążące" (rozdz. 17-26). Stanowi ono odrębny całość. Kładzie ono szczególny nacisk na czystość moralną i rytualną. Wyrażają to lapidarnie słowa: Bądźcie wiarynymi, bo Ja jestem wiary, Pan Bóg wasz! (Kp^{19,2}; Kp^{20,7.8.26}; Kp^{21,6.8}; Kp^{15,23}; Kp^{22,9.16.32}). "Prawo wiążące" zostało prawdopodobnie zredagowane na początku VI w. przed Chr. Do tego prawa dołączono potem cały szereg przepisów rytualnych dotyczących ofiar, wiary i czystości (rozdz. 1-16 [->Kp^{1,1}]). Połączenie tych przepisów z "Prawem wiążącym" dokonało się podczas niewoli babilońskiej lub niedługo po niej. Ostateczna redakcja Księgi Kapłańskiej jako części Pięcioksięgi nastąpiła nie później niż w początku V wieku

Ideą przewodnią tej księgi jest zasada transcendencji Bożej. Bóg jest Panem nieskończonego majestatu. Należy Mu się od nas cześć i uwielbienie najwyższe. To uwielbienie

znajduje swój wyraz w czynnościach sakralnych, muszą więc one być spełniane z największą dokładnością. Kpł mniej mówi o pobożności osobistej, natomiast kładzie szczególny nacisk na liturgię i na czystość rytuału. Jednakże na podstawie innych ksiąg ST wiadomo, że skądanie ofiar u Izraelitów zaczęło się z gołobokimi przeżyciami osobistymi (por. np. 1 Sm 1,3-28; Ps 26[25],6nn; Ps 56[55],13; Ps 141[140],2).

Pozornie sucha i drobiazgową Kpł zawiera aktualny nauki: wszystkie dziedziny życia ludu Bożego pozostają pod wpływem religii. Ta księga ze względu na swój specjalny charakter jest stosunkowo rzadko cytowana w NT. mamy z niej tam następujące cytaty: Kpł 5,7 - Mk 2,24; Kpł 11,44 - 1 P 1,16; Kpł 12,8 - Mk 2,24; Kpł 18,5 - Mk 10,28; Rz 10,5; Ga 3,12; Kpł 19,18 - Mt 5,43; Mt 19,19; Mt 22,39; Mk 12,31; Mk 10,27; Rz 13,9; Ga 5,14; Jk 2,8; Kpł 26,11n - 2 Kor 6,16.

@ Wstęp do Księgi Liczb

Księga liczb nosi w hebr. nazwie zaczerpniętej z najważniejszego zwrotu pierwszego swego wiersza bemidbar (na pustyni). LXX i Włg natomiast nadały jej nazwę od dużej ilości liczb występujących w tekście (Arithmoi, Numeri). Do tych tradycji nawiązała nazwa polska.

Tematyka księgi obejmuje obok szeregu wydarzeń okresu wędrówki na pustyni także szereg praw. Najczęściej jednak brak logicznego związku między nimi a biegiem wypadków dziejowych. Niewątpliwie podejmuje Lb wątek obu poprzednich części Pięcioksięgi. Izraelici przebywają na pustyni Synaj (Lb 1,1-10,10) i wędrują przez pustynię Kadesz (Lb 10,11-22,1) w kierunku Moabu (Lb 22,2-36,13) już jako naród związany przymierzem z Bogiem.

Struktura literacka jest tu znacznie trudniejsza do ustalenia niż w poprzednich trzech księgach. Pozornie bezładne zestawienie materiału - to tylko złudzenie, zasugerowane przez teorię czterech «rdeł Pięcioksięgi (zob. Wstęp do Pięcioksięgi). Redaktorzy znali wprawdzie tradycję kapłańską w różnych jej warstwach obok «rdeła jahwistycznego i elohistycznego, opracowali je jednak i porządkowali samodzielnie. Pewne wątki literackie opowiada (śmierć Aarona, Miriam: Lb rozdz. 20, [->Lb 20,1] i zapowiedź «mierci Mojżesza:

Lb 27,12n) wskazują na to, że druga cz księgi miała w ostatecznej redakcji stanowi zakończenie zasadniczej części Picioksigu. Poszczególne epizody s połączone tematycznie (np. starsza tradycja o buncie Abirama i Datana z modszy o buncie Koracha - Lb rozdz. 16 [->Lb 16,1]). Na specjalną uwagę zasługuje opowieść o Balaamie (rozdz. 22-24 [->Lb 22,1]), zdradzająca pochodzenie z terenów granicznych między Izraelem a Moabem. Obecna forma tego urywku posiada zarówno cechy charakterystyczne «ródła J jak i E. Przepisy prawne czerpi redaktorzy przede wszystkim ze «rde kapłańskich, niekiedy przekazuj take urywki starych zbiorów (np. Lb rozdz. 16 [->Lb 16,1]).

Powyższe dane zdają się wskazywa na to, że dzisiejsza redakcja księgi naley do ostatniego etapu rozwoju tradycji kapłańskiej. Odpowiada on okresowi Ezdrasza, kiedy cat kodeksu kapłańskiego wraz z dodatkami (np. Lb 9,6-13) zostaa uznana za oficjalne prawo państwowe. O prehistorii starszych tradycji - zob. Wstęp ogólny do Picioksigu.

Teologiczne znaczenie księgi polega na przedstawieniu konsolidacji dwunastu pokoleń wok przybytku Jahwe i jego kultu w świetle idealnego okresu wędrówki po pustyni. Hierarchia kapłańska obejmuje obok potomków Aarona take podporządkowanych im lewitów, ktrzy należą w specjalny sposób do Jahwe, jako ywa ofiara pierwocin (Lb 3,12-13.40-50). Nadto Lb snuje szereg przykładów niewierności Izraela w czasie wędrówki oraz buntów przeciw ustanowionym przez Boga przywódcom. Winnych spotyka kara (Lb 12,12nn; Lb 25,5), nie oszczędzająca nawet potomków Lewiego (Lb 16,21.35). W pewnym sensie dosięga ona nawet Mojżesza i Aarona, ktrzy za chwilowe nieposłuszeństwo zostaną wyczeni z grona bezpośrednich zdobywców Ziemi Obiecanej (Lb 20,12.24), mimo że posiadali moc przebgania Boga (Lb 14,11nn; Lb 17,11nn). Postać Mojżesza, wodza i prawodawcy, zajmuje w księdze miejsce centralne. Siedemdziesięciu "starszych" uczestniczy w darze Ducha przysługującego Mojżeszowi. Echa opisów Lb znajdujemy w ST: w Ps 78[77] [->Ps 78[77],1]; Ps 106[105] [->Ps 106[105],1]; Mdr 18,20-25; Syr rozdz. 45n [->Syr 45,1]. Prawdopodobnym akcentem mesjańskim księgi s przepowiednie Balaama (Lb 24,7.17n),

które pod prastarym symbolem królewskim gwiazdy (zob. komentarz) wskazują na przyszłego wędrownika. Węski miedziany opisany w Lb 21,4-9 jest typem ukrzyżowanego Zbawcy (J 3,14n; J 8,28; J 12,32), a manna (Lb 11,7) - Eucharystii (J 6,31). Nadto NT mówi o postaci Balaama w 2 P 2,15; Jud 0,11; Ap 2,14, nawiązuje do opisów Lb w Hbr 3,2-5; Hbr 3,7-4,3; Hbr 7,5; Hbr 9,13. Dosłowne zaś cytaty zachodzą: Lb 16,5 w Tm 2,19 oraz Lb 30,3 w Mt 5,33.

@ Wstęp do Księgi Powtórzonego Prawa

Nazwa "Powtórzone Prawo" (Deuteronomium) zachodzi dopiero w LXX i Wulgacie, w Biblii hebrajskiej stanowi jej pierwszy rzeczownik początkowego zdania księgi: Haddebarim. Księga ta różni się od poprzednich tym, że jest jednolita, podobnie jak Kapitałska, choć różna od niej odmiennym sposobem podawania praw. Głównie tu ton pouczający, kaznodziejski, widoczny nawet w sposobie ujęcia przepisów prawnych. Z Mojżeszem czy jej tradycja ustna, podawana przez pokolenia, przechowywana przez kapłanów lewickich w poświęconym państwie Izraela.

Krytyka literacka odróżnia tutaj rozdziały rodkowe 12-26 [->Pwt 12,1] od reszty księgi. Z nimi czy się organicznie wprowadzenie do nich podane w rozdz. 5-11 [->Pwt 5,1] oraz błogosławieństwa i przekleństwa w rozdz. 27-28 [->Pwt 27,1]. Ostatnie rozdziały zostały wprowadzone później, pochodzą jednak z dawniejszych czasów, jak np. poematy w Pwt rozdz. 32 [->Pwt 32,1] i 33 [->Pwt 33,1], na co wskazuje język i styl. Podobnie dawno powtarzane w kulcie musiały być rozdz. 29-30 [->Pwt 29,1]. Pwt rozdz. 31 [->Pwt 31,1] i 34 [->Pwt 34,1] są także pochodzenia późniejszego jako wynik redakcji księgi. Trudniejsza sprawa jest z pierwszymi rozdziałami księgi. Ogólnie się przyjmuje, że rozdz. 1-3 [->Pwt 1,1] pochodzą z czasów ostatnich królów Judy, z VII wieku, a rozdz. 4 [->Pwt 4,1] powstał w czasie niewoli babilońskiej, w VI w. przed Chr. Ostatnio zauważono w tej księdze schemat odnowienia przymierza, jaki znamy jeszcze ze «rdeń chetyckich: rozdz. 5-11 [->Pwt 5,1] - wstęp historyczny i pouczenie, rozdz. 12-26 [->Pwt 12,1] - nakazy prawne; przy tym 26 [->Pwt 26,1], 16-19 [->Pwt 16,1] -

sformuowanie zawarcia przymierza; rozdz. 27n [->Pwt 27,1] - bógosławieństwa i przekleństwa. To stanowi pierwotny trzon księgi. Jak widać, sytuacja, w której powstała księga, wskazuje wyraźnie na odnowienie przymierza w miejscu tym, w tym przypadku w Sychem (por. Joz 23-24 [->Joz 23,1]). Lewici przygotowywali naród do tego aktu religijnego i wyznali prawo ludowi. W VIII w. przed Chr., za czasów króla Jeroboama II mógł powstać prototyp dzisiejszej księgi mającej na celu zmodernizowanie dawnego prawa, zanotowanego w Wj 19-24 [->Wj 19,1]. Styl i porównanie poszczególnych przepisów wyraźnie na to wskazują. Po upadku plemennego państwa w roku 722 przed Chr. wierni przenieśli księgę do Jerozolimy, gdzie została umieszczona w świątyni. Pierwsze swoje zredagowanie zawdzięcza królowi Ezechiaszowi, troszczącemu się o moralne odnowienie Izraela. Ta jednak pierwsza redakcja zawiera tylko rozdz. 5-28 [->Pwt 5,1]. W tym stanie tekst znalazł się kapłani za czasów króla Jozjasza. Ostatecznej redakcji dokonano dopiero w czasie niewoli babilońskiej. Stąd nic dziwnego, że niektóre dawne wyrażenia zostały zmodernizowane jeszcze w późniejszych kołach prorockich, których ślad łatwo zauważył na kartach naszej księgi. Zachowanie jednolitego, odrębnego stylu nie pozwala dokładniej odróżnić części pierwotnych od późniejszych.

Nauka teologiczna Pwt odnosi się do przymierza zawartego przez Boga z ludem izraelskim, wybranym przez Boga. Wybór ten jest dowodem miłości ze strony Boga, który chce mieć Izraela za szczególny własny (segulla[h]: Pwt 7,6; Pwt 14,2; Pwt 26,18) w odróżnieniu od innych narodów świata, które przeciwko niemu należą do Niego, jako Stwórcy nieba i ziemi (Pwt 4,19; Pwt 32,8). Podobne słowo w tym samym znaczeniu spotyka się w tekstach z Mari nad Eufratem. Wybierajcie Izraela Bóg by suwerennie wolny: nie skłaniajcie Go do wyboru żadnej przymioty rozumu czy woli ludu wybranego (Pwt 9,5n; Pwt 7,7n). Wyprowadzenie z Egiptu jest nadto wykupem niewolnika od jego dotychczasowego pana, przy czym nie ma tu mowy o zapłacie, co jest podstawą późniejszego pojęcia "wykup" i "odkupienie" użytego przez Izraela i samego Pawła. Posuszenie, które lud wybrany winien być swojemu dotychczasowemu władcy ziemskiemu, należy do niego obecnie nowemu Panu - Bogu. Zawarcie

przymierza na górze Choreb (= Synaj) jest następstwem poprzednich czynów Boga, który obecnie wyraża swoją wolę w Dekalogu. Tak przekazana wola Boga zostanie pełniej jeszcze wyjaśniona na polach Moabu (rozdz. 5 [->Pwt 5,1]), w prawach apodyktycznych, kazuistycznych, warunkowych i rozporządzeniach kultowych, zawartych w części centralnej księgi. Rozdz. 5-11 zawierają nakaz miłowania Boga ponad wszystko (zwłaszcza Pwt 6,5.13-15). To przykazanie przeszło do NT, gdzie stało się kamieniem węgielnym całej moralności. Nie chodzi tu o miłość uczuciową, wprost przeciwnie, wszystko przemawia za miłością efektywną, przejawiającą się w wiernym służeńiu Bogu, zachowaniu przykazań, jednym słowem w tym, co młodzi nazywali "bojaźnią Boga". To pojęcie miłości posiada swoje źródło w Mezopotamii, gdzie wyraża cały stosunek wasala do swego seniora. Izraelita jednak miał się odnosić do Boga jak syn do ojca.

Stosunek do wyznawców tej samej religii ujmowany jest jako stosunek brata do brata, z czego wywodzi się pojęcie miłości braterskiej. Nawet król uznany był za współbrata (Pwt 17,15.20), aby się nie wynosił ponad innych członków ludu wybranego. Specjalnej troski wymagał brat zubożały (Pwt 15,7). Dowodem miłości bratniej była też wspólna ofiara, w której miał prawo uczestniczyć każdy członek ludu wybranego. Po niej odbywała się wspólna uczta ofiarna. Tak pojęta miłość braterska przeszła do NT i była mocno podkreślana w pierwotnym Kościele w Jerozolimie. Wielkim darem Boga jest "ziemia". Człowiek ma na niej znaleźć spokój i bezpieczeństwo, a przede wszystkim odznaczać się szczególnymi więzami z Bogiem, co miało być przygotowaniem do życia z Bogiem w królestwie Boga.

Aktualizowanie nakazów Mojżeszowych dokonało się w czasie kilkakrotnego odnawiania przymierza. Możliwa jest uważać za uobecnienie dawnych wypadków na skutek bliskości tego samego Boga, który zawiera przymierze z ludem wybranym. Spotykamy tu często określenie "dzisiaj", powtarzające się, ilekroć ktoś wróci z Bogiem i do Niego się zwraca.

W historii zbawienia Pwt zajmuje doniosłe miejsce. Ujmuje bowiem cały obowiązek człowieka w stosunku do Boga i bliźniego, jasno wylicza terminy: przymierza, ludu Boga, miłości Boga i brata, służenia Bogu i chodzenia Jego drogami.

Sheet1

Pojęcie sprawiedliwości Bożej karzącej za grzechy,
ale litującej się wyraża rozdz. 32 [->Pwt 32,1],
co było podstawą nauki proroków i NT

Sformułowane w Pwt przykazania i prawa odezwę
się echem w NT: przykazanie miłości (Pwt 6,5) jest
przedmiotem mów polemicznych (Mt 22,37; Mk 12,29n;
Łk 10,27); słowa Boże z Pwt 8,3; Pwt 6,16 zachodzą
w dialogu kuszenia (Mt 4,4.7; Łk 4,4.12), nadto
inne prawa w Mt 5,31; Mt 18,16. Na klasyczny tekst
o proroku (Pwt 18,15.19) powoła się kerygmat
apostolski (Dz 3,22n; Dz 7,37). —w. Paweł cytuje
poszczególne przepisy w 2 Kor 13,1; Ga 3,13; za
Hbr 12,21.29 nawiązuje do opowiadania zdarzenia pod
Synajem

...

.....

.....
.....
.....

.....
.....
.....

.....
.....
.....

.....
.....
.....

.....
.....
.....

.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....

.....
.....
.....

.....
.....
.....

.....
.....
.....